UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ „JUSTINIAN PATRIARHUL”

TEZĂ DE DOCTORAT
ISTORIA SOCIETĂȚII BOLLANDISTE
REZUMAT

Conducător științific:

Pr. prof. univ. dr. Emanoil BĂBUȘ

Doctorand:

Pr. Constantin OPREA

BUCUREȘTI

2021

ARGUMENT

INTRODUCERE 9

1.Titlul lucrării 9

2. Noutatea, caracterul inovativ al subiectului 12

3. Scopul, obiectivele şi ideile centrale ale cercetării 12

4. Formularea unor ipoteze de lucru 13

CAPITOLUL I 18

BOLLANDIȘTII ȘI SOCIETATEA BOLLANDISTĂ - HISTORIA, ACTA ET OPUS 18

I.1. Preliminarii 18

I.2. Istoria Societății Bollandiste între un parcurs diacronic secular și *summa aghiografica* 25

I.2.1. Începuturile și dezvoltarea 25

I.2.2. Colectarea surselor: creșterea continuă a Societății 33

I.2.3. Prăbușirea bollandiștilor 61

I.2.4. Renașterea grupului bollandiștilor 68

I.2.5. Reorganizarea 68

I.3. Despre metoda de lucru a bollandiștilor 92

CAPITOLUL II 107

***ACTA SANCTORUM* - SUMMA OPERIS BOLLANDIANI** 107

II.1. Perspectivă diacronică asupra aghiografiei creștine 108

II.2. De la *Vitae Patrum* la *Acta Sanctorum*. Un *curriculum vitae* bollandist 119

II.3. De la *Acta Sanctorum* la *Analecta Bollandiana* sau despre identitatea bollandistă în contemporaneitate 150

CAPITOLUL III 159

ACTELE MARTIRICE ŞI MARTIROLOGIILE ÎN PUBLICISTICA BOLLANDISTĂ 159
III.1. Despre martiri, martirologie, martirologii, acte martirice 160
III.2. Actele și pătimirile martirilor 172
III.2.1. Acte proconsulare și povestiri ale martorilor direcți 173
III.2.2. Acte martirice și pătimiri restaurate 184
III.2.3. Patimile romanești. Romane de aventură. 210
III.2.4. Romanele idilice și predicarea fecioriei. Actele Sfintei Cecilia 212
III.2.5. Alte teme de edificare: *povestirile folositoare sufletului* 214
III.2.6. Basme și povestiri epice 216
III.2.7. Legendele ciclice. 218
III.2.8. Împrumuturi și plagiate 220
III.2.9. Romane de imaginație sau romane istorice? 221
III.3. Martirologiile istorice 222
III.3.1. Preliminarii 223
III.3.2. De la Beda Venerabilul la Florus din Lyon 231
III.3.3. Un martirologiu lionez din jurul anului 800. În căutarea lui Florus 238
III.3.4. Martirologiul lui Adon 244
III.3.5. Usuard şi continuatorii săi. *Legendariile* 249
III.3.6. Martirologii diverse. *Martirologiile insulare*. 254
III.3.7. Legendariile. 257
III.4. Critica martirologiilor 260

CAPITOLUL IV 288
MARI PERSONALITĂȚI ALE SOCIETĂȚII BOLLANDISTE 288
IV.1. Hippolyte Delehaye 288
IV.1.1. Biografia și personalitatea 289
IV.1.2. Opera bollandistului Hippolyte Delehaye 294
IV.2. Alţi bollandişti reprezentativi 298

CONCLUZII 310

1. Considerații generale 310
2.Obiective atinse. Contribuții personale 316
3.Limite ale cercetării și direcții viitoare de cercetare 319

BIBLIOGRAFIE 322

REZUMAT

Lucrarea de faţă se numeşte *Istoria Societății Bollandiste*. Este facil de observat că acest titlu poate induce în eroare, având în vedere concizia formulării; desigur, mă gândesc la persectiva amplitudinii unei cercetări de această factură.

Trebuie menționat faptul că, în mod paradoxal, această *istorie*, după cum se va vedea din parcursul cercetării, este una care vizează tratarea a patru secole de activitate. Este o istorie multiseculară ce cuprinde aspecte care țin nu doar de prezentarea cronologică a unor fapte și evenimente legate de Societatea Bollandistă, cât acele rezultate vizibile și palpabile, însoțite de comentarii și prezentare a operelor și lucrărilor reprezentanților acestei societăți.

Dispunând de oportunitatea de a aprofunda în cadrul studiilor teologice (licență și masterat) problematica generată de literatura aghiografică, dar şi consistenţa, valenţele multiple şi reala fenomenologie pe care le presupune apariția, dezvoltarea și receptivitatea în sine a acestui gen de literatură creștină. A fost nevoie de o muncă destul de susținută pentru a cuprinde toate aceste aspecte. Punctul de plecare al cercetărilor efectuate l-a constituit, desigur, identificarea acestor paliere legate de tema de cercetare propusă.

În secolul marilor frământări – cum am putea numi secolul al XVII-lea – se va căuta identificarea adevăratului spirit al creștinismului, de fapt a spiritului său originar, pentru a argumenta adevărul că lui i se datorează cultivarea unei etici „*cu o deschidere universală*, *având ca valori*: *demnitatea egală a tuturor*, *justiția și împărtășirea*, *nonviolența*, *emanciparea individului față de grup și a femeii față de bărbat*, *libertate în a alege*, *separarea politicului de religie*, *fraternitatea umană*.”[1] Acest fapt avea să dea naștere unei mișcări în sânul Bisericii

[1] Mircea DUȚU, *Procesul lui Pavel, Apostolul neamurilor,* Ed. Neverland, București, 2017, p. 44.

Romei – desigur și pentru a contracara atacurile venite deopotrivă din partea protestanților, dar și a celor care se aratau a fi potrivnici creștinismului – care se va numi Contrareformă.

Începând cu Renașterea, pe linia gândirii umane – cum spune Franz-Funck Bretano (1863-1917) în cartea sa *La Renaissance* (publicată la Ed. A. Fayarde et cie, 1935) – se înregistrează acea nemaiîntâlnită încercare din partea elitelor intelectuale ce constă în a se *reformula și reforma însăși structura gândirii umane*. Gândirea religioasă trebuia eliminată sau redusă ca influență în spațiul public; pur și simplu trebuia limitată la spațiul privat. Acest fapt presupunea ca această elită să reușească să „*emancipeze"* și *„să abordeze de pe cu totul alte poziții – raționale și științifice – filosofia și știința*."[2]

Dar acest lucru nu putea fi realizat atâta timp cât omenirea, mai ales oamenii din Europa, credea – așa cum se cultivase de către creștinism – că lumea are un sens. Din acest motiv, pariul modern constă în a-i determina pe oameni „*să renunțe la sens* – pe care îl dă vieții umane credința religioasă; în mod cu totul aparte credința creștină, n.n. – *în schimbul puterii",* pe care o promiteau noile cuceriri în numele științei. Astfel lumea era privită ca nevând nici un sens, ci doar o cauză; iar aceasta era datorată materiei și nu unui Creator. De aici și postulatul că omul are datoria de a „*crea un paradis aici, pe pământ, unde să trăim în veci, dacă reușim să depășim câteva dificultăți tehnice.*"[3]

Mai mult, în această perioadă – atât datorită Renașterii care va duce la apariția iluminismului și a umanismului secular, cât și a protestanților care au promovat critica textelor biblice și reconsiderarea unor tradiții creștine – s-a ajuns până la contestarea personalității Sfântului Apostol Pavel, numit de critici, mai ales de iluminiști, ca fiind nu „*Saul din Tars*" ci „*Paul de la farse*." Această butadă va fi preluată de moderniști până în zilele noastre, chiar dacă Victor Hugo avea să declare că „*drumul Damascului va fi pentru totdeauna culoarul marilor spirite*. *El va fi de asemenea calea popoarelor*."[4]

Așa se face că – prin Renaștere și mai târziu prin cartezianism[5] – se va cultiva ceea ce putem numi a fi *pactul modern* prin care se „*oferă oamenilor o ispită uriașă, combinată cu o*

[2] Apud M. T. BULIMAR, *Seducția aparenței sau civilizația,* Ed. Junimea, Iași, 1998, p. 86.
[3] Yuval Noah HARARI, *Homo deus. Scurtă istorie a viitorului,* trad. de Lucia Popovici, Ed. Polirom, Iași, 2018, pp. 179-180.
[4] Mircea DUȚU, *Procesul lui Pavel, Apostolul neamurilor,* p. 111.
[5] Este vorba de curentul filosofic datorat lui Rene Descartes (1596-1650).

amenințare colosală." Datorită faptului că asemenea promisiuni au adus și o creștere a cinismului, nu-i greu de observat că – cerându-li-se oamenilor *„să renunțe la sensul vieții în schimbul puterii*" – nu a întârziat să se ivească și acea dezamăgire datorată faptului că, fără o cenzură din partea divinității, nu au lipsit și cei care au declarat chiar cu dispreț: *„Nu există nimeni care să ne facă să ne ținem de promisiune*"; aceea de a aduce fericirea tuturor oamenilor.[6]

Odată cu Reforma declanșată de Luther (1483-1546), care a fost urmată de cea a lui Calvin (1509-1564) și cea a lui Zwingli (1484-1531), cinismul renascentist – deopotrivă și atacurile la adresa Bisericii Romei – se vor intensifica, fapt pentru care relațiile sociale au devenit mai tensionante, consemnându-se un număr mare de „*violențe*, *de sacrificii*, *de ambiții vane*, *de impostori*, *uzurpatori*." Așa se face că – în primul rând – creștinismul apusean s-a văzut confruntat cu „*dușmani mult mai numeroși, mai bine cunoscuți*" decât în trecut. Iar tendințele demolatoare arătându-se a fi „*mai rafinate, mai subtile și elevate*."[7]

În această perioadă de căutări și aprofundări – dar și de încercare de a recupera ceea ce a pierdut Biserica Romei, prin ruperea protestanților de comuniunea romano-catolică – a luat naștere un nou ordin, cel al iezuiților, prin inițiativa lui Ignațiu de Loyola (1491-1556). Bazele ordinului au fost puse la data de 15 august 1534 de către un grup de studenți ai Universității din Paris, în frunte cu Ignațiu de Loyola. Ordinul „Societatea lui Iisus" (S. J.) a fost aprobat pe 27 septembrie 1540 de Papa Paul al III-lea, prin Bula *Regimini militantis Ecclesiae*.

Pe lângă cele trei voturi (făgăduințe) călugărești obișnuite – adică ascultarea, castitatea și sărăcia de bună voie – iezuiții au introdus un al patrulea vot; anume cel de ascultare necondiționată față de papă. Iezuiții au întemeiat instituții de învățământ, pentru educarea clerului dar și pentru laici, care au foct deschise pentru toate categoriile sociale. S-au făcut remarcați atât în domeniul educației, cât și pe tărâm misionar. Au răspândit creștinismul în mai toate noile colonii care au fost organizate în Asia (Japonia, China, Vietnam, Laos, India) și în America de Sud (Paraguay, Argentina, Brazilia).[8]

Din aceste motive putem spune că acest ordin, de fapt, va acționa pe două fronturi. Mai întâi în susținerea pregătirii clerului, în seminariile teologice înființate în urma Sinodului

[6] Yuval Noah HARARI, *Homo deus. Scurtă istorie...,* pp. 180-181.
[7] Apud M. T. BULIMAR, *Seducția aparenței....,*p. 86.
[8] General Sherman's SON, *The Life of Thomas Ewing Sherman*, S.J., Joseph T. Durkin, S. J., New York: Farrar, Straus and Cudahy, 1959 p. 186

tridentin, conform documentului *Cum adolescentium aetas*.[9] În al doilea rând, preocupându-se de programa studiului ce se desfășura în cadrul colegiilor deschise pentru educația laicilor. Astfel, iezuiții se vor impune prin această latură educativă, promovată pentru formarea preoților și credincioșilor Bisericii Romei ca membri activi ai unui creșnism militant.

Nu trebuie să uităm faptul – de altfel destul de cunoscut – călugării iezuiți s-au implicat în punerea în practică a hotărârilor Conciliului tridentin, ținut între anii 1545-1563, care a decis primenirea Bisericii Romano-catolice după șocul Reformei protestante. Iezuiții au fost principalii promotori ai Contrareformei romano-catolice, căutând să restabilească credința catolică în țări cu o veche tradiție catolică devenite între timp protestante, precum Anglia, Germania, Olanda, Elveția, Principatul Transilvaniei.[10] În Ucraina și Transilvania, iezuiții au sprijinit afirmarea Bisericilor greco-catolice; este vorba de uniațiile de la Brest-Litovsk (1595-1596) și a românilor din Ardeal (1698-1699).

Încă de la înființare, ordinul iezuiților s-a remarcat prin anumite trăsături specifice care l-au demarcat în mod durabil de restul ordinelor călugărești catolice; printre inovațiile mai importante sunt adoptarea unei autorități puternic centralizate, un mandat pe viață la șefia ordinului, din ordin nu pot face parte decât bărbați, accentul pus pe supunere – în special pe supunerea față de papă – și o mai mare flexibilitate.

Aceste caracteristici au favorizat mobilitatea și adaptabilitatea; s-au abandonat astfel practicile legate de penitențe frecvente, postul obligatoriu generalizat și recitările corale ale messei. Superiorul general al ordinului iezuiților poate interveni și reforma comunitățile locale monastice într-un mod diferit față de celelalte ordine călugărești catolice, mai *democratice*. Centralizarea puterii (structura ierarhică a iezuiților nu există în celelalte ordine călugărești catolice) și accentul tradițional pus de iezuiți pe ascultarea strictă sunt caracteristicile care au făcut ca superiorul general al ordinului să fie adesea denumit „*papa negru*"; probabil aluzie la veșmintele iezuiților, dar și la puterea pe care au căpătat-o aceștia.

Conștienți fiind de faptul că unul dintre factorii cei mai importanți care au garantat, la începutul mileniului întâi, succesul religiei creștine a fost organizarea ierarhică și

[9] Michael GLAZIER & Monika HEWIG (eds), *Sinoadele ecumenice de la Trento*, în „Enciclopedia Catolică Modernă", Liturgical Press, Collegeville, Michigan, 2004, p. 263.
[10] General Sherman's SON, *The Life of Thomas Ewing Sherman*, p. 192.

adaptabilitatea, iezuiții au adoptat modelul unei ierarhii elaborate, precum și o atitudine pragmatică. Constituțiile iezuite au pus încă de la început un accent mai mare pe apostolatul activ, prin aceasta deosebindu-se de celelalte ordine călugărești romano-catolice care l-au precedat și erau înclinate, prioritar, spre viața contemplativă.[11]

În rândul iezuiților se vor manifesta și preocupări privind cultivarea de către Biserică – încă din epoca primară – a sfinției; cei care au dovedit această calitate duhovnicească dintre slujitori și credincioși fiind luați ca modele. Aceste modele le-au folosit în activitatea lor de instruire și educație, dar și pentru a contracara atacurile protestanților și ale celor cu idei seculare cu privire la sfințenie. După unele încercări în această privință – remarcabil fiind cel al iezuitului Herbert Rosweyde (1569-1629) – se va impune călugărul iezuit Jean Bollandus (1596-1665); începutul Societății Bollandiste fiind legat de numele său.

Acestei societăți i se vor adăuga și alți cercetători ai aghiografiei creștine, astfel ea va cunoaște o dezvoltare remarcabilă, în ciuda tuturor opreliștilor pe care le-au avut de înfruntat în frunte cu desființarea ordinului iezuților. Contribuția societății la îmbogățirea tezaurului liturgic și aghiografic – nu doar al Bisericii apusene, ci și al celorlalte Biserici creștine – este umanim recunoscut. Dintre publicațiile datorate acestor ostenitori în studiul aghoiografiei creștine amintim: *Imago primi saeculi* (1640, *Acta sanctorum martii* (1640), *Vita S. Liborii Episcopi* (1648), *Acta sanctorum* (1658) și *Brevis notitia Galliarum, ex Actis sanctorum ianuarii et februarii* (1658).

Așa se face că această importantă contribuție a călugărilor bollandiști – concretizată în cunoscutele lor publicații – se regăsește în orice abordare teologică, de nivel academic, a aghiografiei creștine. În literatura teologică românească apare – fie că este citată sau nu – încă din secolul al XIX-lea, prin contribuția arhiereului Gherasim Timuș, care s-a ocupat de alcătuirea unui dicționar aghiografic, în care s-a folosit de munca de cercetare a acestora.

Publicațiile bollandiste sunt citate și în lucrări de patrologie – cum este *Patrologia* Părintelui Ioan Gh. Coman – sau istoria universală a Bisericii lui Hristos, cum este *Istoria Bisericii Universale*. În numeroase studii și articole au fost folosite datele oferite de publicațiile

[11] *Ibidem*, p. 195.

bollandiste. Acest fapt m-a determinat să mă aplec și să cercetez mai în amănunt această activitate a călugărilor bollandiști.

Consider că o asemenea lucrare va fi de folos pentru cei care se vor dedica cercetării istorice, patristice și aghiografice, privind contribuția călugărilor bollandiști – numiți așa după principalul inițiator al acestor preocupări – care au îmbogățit cu noi date legate de viețile sfinților creștini. Aceste date, pe care am reușit să le culeg în acești ani în care am dus la finalizarea acestui proiect, pe care îl prezint ca teză de doctorat, pot fi un început căruia în anii ce vor veni se vor putea adăuga noi și importante contribuții.

Desigur un loc aparte l-am acordat și sublinierilor teologilor români – de la cumpăna dintre mileniile II-III, care au arătat importanța acestei munci de cercetare și evaluare critică a acelor documente care oglindesc viața sfântă și lucrarea sfințitoare a Bisericii într-o lume aflată într-o accelerată secularizare; nu mai puțin într-o lume în care se vorbește tot mai mult de dezvoltarea personală și de cultivarea gândirii pozitive în timp ce față de sfințenie se cultivă o atitudine de desconsiderare.

Fără pretenţia de a fi cercetat într-un registru larg acest subiect (de altfel extrem de vast în extensia lui), am întâmpinat numeroase dificultăți în abordarea acestor cercetări oarecum sporadice asupra radiografierii impactului pe care procesul bidirecţional colectare-surse-verificare a adevărului istoric (indiferent cum este perceput de literatura de specialitate și apoi prezentarea lui în abordare critică) la nivelul surselor și resurselor din acest domeniu vast al aghiografiei.

Am căutat dintru început să respect principiul euristic fundamental că orice cercetare ştiinţifică trebuie să înceapă cu prezentarea temei alese. Pentru a înţelege și mai bine tema de cercetare aleasă am căutat să identific, mai întâi, contextul în care s-a născut și s-a dezvoltat activitatea societății pe care mi-am propus să o studiez.

Apoi un loc important l-am acordat analizei relației dintre faptul istoric și documentul palpabil; mai precis relației oglindite de metamorfoza istorică a fenomenului martirajului de la apariția lui până în contemporaneitate. Întotdeauna am avut în vedere, prin corelarea opiniilor specialiştilor, să nu trec cu vederea viziunea lor asupra aghiografiei. Se poate vorbi chiar de o trihotomie – martiri, faptele lor și consemnarea martirajului în tradiția

bisericească și cea seculară. Dar această trihotomie este grefată, negreșit, pe realităţi istorice, consemnate sau prezentate în diferite forme.

Abordarea acestei istorii aghiografice multiseculare, cu implicaţii cvasi-generale asupra multor domenii conexe, devine tot mai importantă pentru mulți dintre cercetători – laici sau clerici, indiferent de confesiune sau apartenență religioasă – faptul de a se pleca de la dovezile, preocupările permanente și multiforme în această direcție. Apariția Societății Bollandiste și efortul magistral al reprezentanților ei au fost și sunt văzute ca fiind părți integrante în efortul de a se găsi soluţii şi răspunsuri la problematica aghiografică. O asemenea preocupare nu poate fi lipsită de colectarea dovezilor aghiografice, a colaționării și verificării acestora, a sistematizării și prezentării acestor dovezi în diverse forme: anale, enciclopedii, liste, indecși, colecții de biografii etc.

Contribuția Societății Bollandiste la dezvoltarea aghiografiei creștine este un element de maximă importanţă, fără de care astăzi – dar și de-a lungul ultimelor patru secole – aghiografia și dovezile nu le-ar fi cunoscut. Efortul călugărilor și a cercetătorilor bollandiștilor a început dintr-un punct pe care îl putem considera ca fiind *a quo*, adică cel din care și-a avut începutul, fără însă a putea determina ceea ce am putea numi ca fiind punctul terminus, adică *ad quem*, întrucât procesul este în deplină desfășurare, chiar dacă nu mai are amploarea de odinioară. De aceea a trebuit să se acorde o prioritizare și prezentării însăși activității bollandiștilor din epocile anterioare, care este mai puțin cunoscută publicului larg.

Aşadar, conștientizând necesitatea explorării – și implicit a diseminării istoriei, activității și lucrării Societății Bollandiste – am considerat foarte potrivit să abordez un demers discursiv în a corobora eforturile de cercetare în acestă direcție. Nu m-am mulțumit cu așa-zis absolut minimal – întâlnit în diferite ediții ale unor enciclopedii sau tratate – adică la acel nivel de simple conotații cu privire la ceea ce înseamnă Societatea Bollandistă. Asta nu înseamnă că am ignorant faptul că – și pentru un cercetător în formare, cum este cazul meu – nivelul literaturii de specialitate, disparat, fragmentar, total insuficient și excesiv de lacunar, nu prezintă importanța sa.

A trebuit să țin cont de orice informație pe care am putut să o întâlnesc privind însemnătatea Societății Bollandiste, dar și cu privire la reprezentanții acestei societăți și

activitatea lor. Ca urmare, motivaţia – cu orice nouă informaţie dobândită – a cunoscut o curbă ascendentă și m-a încredințat de maturitatea pe care am avut-o în momentul alegerii acestei teme de cercetare, ce se va concretiza în prezenta lucrare. Circumscrise acestei motivații sunt aspectele de noutate ale acestei aprofundări academice.

În privință noutății și a caracterului inovativ al subiectului am avut în vedere faptul că o prezentare a istoriei, activității și rezultatelor apreciabile obținute de membrii Societății Bollandiste reprezintă un element de noutate. Prin unitara prezentare a istoriei societății și a contribuției membrilor ei la cercetarea aghiografică se resimțea în literatura de specialitate în limba română un asemenea demers. Cu atât mai mult cu cât analiza comparativă, sistematică și critică a lucrărilor reprezentanților bollandiști este făcută în spirit critic și cu recunoașterea acestei valorase contribuții.

Noutatea acestui demers constă și în gradul de aplicabilitate a datelor prezentate. Analiza ce urmează a fi efectuată – atât la nivel teoretic cât şi la nivel practic – asupra prezentării sistematice a istoriei, activității și operelor Societății Bollandiste și a bollandiniștilor poate fi un punct de plecare pentru alte analize punctuale ce pot fi consacrate acestei teme, dar și pentru redefinirea unor concepte sau principii în susținerea analizelor comparative interconfesionale, de altfel destul de firești în contextul în care Ortodoxia și valorile sale au ajuns să prezinte – așa cum spunea și Papa Ioan Paul al II-lea – *un interes crescând într-un Occident secularizat*; în această privință nu trebuie uitat contactul direct oferit de ortodocșii stabiliți, temporar sau definitiv, în spațiul euro-atlantic.

În acest sens am căutat ca – pentru reuşita în demersul de față – să țin cont de anumite obiective pe care nu le poate trece cu vederea un sincer cercetător al amintitului fenomen, în contextual secularizării promovat de postmodernitate, ceea ce apropie vremea noastră de cea în care au început aceste studii, dar și de contextul nou ecumenic, datorat redescoperirii rădăcinilor răsăritene ale creștinismului. Ortodoxia – cum spunea și Preafericitul Părinte Patriarh Daniel al Bisericii Ortodoxe Române – prezintă lumii de astăzi imaginea autentică a creștinismului originar și original, căruia nu i-a lipsit niciodată conștiința sfințeniei.

Scopul, obiectivele şi ideile centrale ale cercetării. Scopul principal al lucrării de față este acela de a prezenta istoria, activitatea și opera – de fapt publicațiile – Societății

Bollandiste. Prin aceasta doresc să fac o prezentare cuprinzătoare și sistematică în literatura de specialitate din limba română. Din acest motiv am apelat la o prezentare analitică comparativ-istorică a felului în care s-a reușit o îmbinare între *modus vivendi bollandiani* și ceea ce am putea numi *modus operandi bollandiani*, în contextul contribuțiilor la literatura aghiografică occidentală, dar și în literatura aghiografică globală.

Pentru a atinge acest scop a fost necesar să îmi fixez nişte jaloane, sub forma a ceea ce numim obiective. Dar nu fără a ține cont în acest demers și plecând de la ceea ce am numi *research questions*:

- *Ce reprezintă Societatea Bollandistă pentru creştinătate și pentru cultura mondială?*
- *Există anumite constrângeri sau elemente predilecte în activitatea Societății Bollandiste?*
- *În ce constă modus operandi bollandiani? Există similitudini și ciclicitate faţă de alte preocupări, antecedente, de acest fel?*
- *Până unde merge convergenţa dintre modus vivendi bollandiani și modus operandi bollandiani?*
- *Ce efecte vizibile are modus operandi bollandiani?*
- *În ce măsură sistematizarea lucrărilor apărute prin efortul reprezentanților Societății Bollandiste a afectat – pozitiv sau negativ – literatura aghiografică multiseculară, la nivel global?*
- *Ce opţiuni au reprezentanții perioadei moderne și contemporane pentru continuarea activității în domeniul aghiografiei?*

Formulând aceste interogații, s-a dorit o și mai bună circumscriere a temei alese pentru cercetare, am putut mai ușor să decelez următoarele obiective pe care mi le-am propus pentru a le atinge prin acest demers academic, concretizat în prezenta teză de doctorat:

- **O1**: *Prezentarea sumară a contextului istoric al apariției Societății Bollandiste;*

- **O2**: *Analiza diacronică a parcursului istoric al Societății Bollandiste;*
- **O3**: *Determinarea efectelor datorate a ceea ce numim modus operandi bollandiani;*
- **O4**: *Analiza importanței lucrărilor și operelor reprezentanților Societății Bollandiste;*
- **O5**. *Identificarea principalelor contribuții ale Societății Bollandiste pentru literatura aghiografică universală.*

Formularea unor ipoteze de lucru. Având în vedere cele expuse mai sus, putem identifica faptul că următoarea prioritate este legată de nevoia de a afla – pentru o mai bună și sistematică prezentare a temei de cercetare – în ce măsură apariția și activitatea Societății Bollandiste a influențat aghiografia creștină. Pentru a realiza acest lucru mi-am propus să plec de la următoarele ipoteze de lucru:

a. Istoria deloc ferită de vicisitudini a Societății Bollandiste a determinat diverse fluctuații la nivelul concretizării publicațiilor literare aghiografice;

b. Necesitatea unei activități sistematice, interdisciplinare și pluridisciplinare, așa cum o oglindesc operele bollandiștilor în diferitele epoci istorice. Acest fapt incumbă modificări structurale pozitive în ceea ce privește cunoașterea reală și completă a realităților legate de istoria bisericească, dar și de manifestările din domeniul credințelor religioase.

Abordări, strategii, metode, tehnici şi instrumente. Pentru a realiza demersul pe care mi l-am ales ca temă de cercetare, ținând cont și de ipotezele de lucru enunțate, abordarea va fi predominant una calitativ-interpretativă, avându-se în vedere că o prezentare critică nu se poate realiza fără acele minuțioase analize care presupun realizarea scopului şi obiectivelor lucrării. Relația dintre istoria, activitatea și lucrările reprezentanților Societății Bollandiste – care trebuie să se constituie într-o constantă a cercetării – obligă la pătrunderea în profunzimea naturală a realităților istorice și a rezultatelor palpabile obținute de către strădaniile bollandiștilor.

Numai așa se poate realiza acea largă cuprindere a acelei necesare viziuni legate de imaginea de ansamblu a relaționărilor pe care le presupune acttivitatea și reușitele bollandiștilor. Voi putea decela o bidirecționalitate a cercetării mele, urmând două axe de cercetare – prima

legată de cursul evenimentelor istorice legate de Societatea Bollandistă, iar a doua dedicată aprofundării operelor rezultate din această continuă cercetare care se desfășoară pe mai multe secole – după cum urmează:

Prima axă a cercetării vizează delimitarea, în mod analitic, a perioadelor istorice privind evoluția Societății Bollandiste. După o succintă prezentare a mediului eclesiastic apusean din secolele XVI-XVII, o atenție aparte este acordată mișcării iezuite – ca perioadă în care are loc apariția, dezvoltarea și parcursul istoric al Societății Bollandiste. Evident, demersul generează puncte de convergenţă dar și de divergenţă.

După cum se ştie, toate evenimentele istorice (în cazul cercetării axate pe prezentarea diacronică a evoluție specifice se impun a fi luate în seamă și unele aspecte relevante pentru tema de cercetare propusă), precum şi întreaga acţiune umană, în ansamblul ei, pornesc de la o inițiativă personală. Pierre Teilhard de Chardin sublinia în această privinţă că este greu de decelat de cele mai multe ori ceea ce numin „*germenele și primele alcătuiri*."[12]

Din acest motiv analiza va pleca de la nivel micro – adică de la individ ca mod de manifestare – şi se va extinde la nivel macro; dar și de la nivel local la cel regional și global. Astfel voi putea identifica contextul și factorii care au determinat apariția Societății Bollandiste. Acestea își vor pune amprenta și în ceea ce privește manifestarea reprezentanților societății în diferitele epoci istorice; acest fapt se va oglindi și în abordările aghiografiei studiate dar și în interpretările care i s-au dat.

Mai mult toate aceste aspecte vor fi cele care vor marca diferenţele structurale dintre constanta efortului bollandist și producția aghiografică în diferite perioade istorice. În acest sens, m-am oprit la culegerea de opinii, raţionamente şi argumente ale specialiştilor din domeniu, care ne ajută să distingem realitatea de ceea ce ar putea constitui o anume aură legendară.

Am abordat o strategie combinată**,** folosidu-mă de argumente ce țin de logica inductivă, ținând de cursul orizontalității istoriei umane. Din acest motiv voi îmbina metodele de abordare critică, ținând cont de tehnica:

[12] Pierre Teilhard de Chardin, *Le phenomene humain,* Ed. Seuil, Paris, 1955, p. 129.

- *Combinată*, întrucât este alcătuită din elemente ce combină abordarea calitativă şi cantitativă deopotrivă;
- *Inductivă,* fiind cea de-a doua tehnică ce presupune selecţia opiniilor specialiştilor cu privire la interacţiunile dintre bollandişti şi ne-bollandişti, creştini şi necreştini, istorici şi neistorici, laici şi clerici, oficialităţi şi simpli cetăţeni, precum şi documente vechi şi documente contemporane etc., ţinta finală fiind obesrvarea şi analizarea cu minuţiozitate a impactului apariţiei, dezvoltării şi activităţii societăţii, precum şi evoluţia pe care au cunoscut-o operele literar-teologice publicate, cu evidente consecinţe locale şi regionale, nu mai puţin şi globale. Deci voi încerca o trecere de la elementele particulare la o fundamentare generală;
- *Longitudinală,* prin care am urmărit evoluţia diacronică pe care a cunoscut-o Societatea Bollandistă, precum şi activitatea desfăşurată de reprezentanţii ei;
- *Calitativă*, deoarece nu am ignorat evaluarea şi selectarea calităţii acestor aspecte legate de activitatea Societăţii Bollandiste. Ştim că în cadrul ei au activat deopotrivă elemente clericale şi laice.

Implicit nu trebuie ignorante mediile în care au interacţionat amintitele elemente, domeniile în care Societatea Bollandistă îşi găseşte *legitimitatea* de a fi acţionat şi intervenit, ceea ce a avut un impact asupra efectelor produse. Am încercat adoptarea unei poziţii cât mai obiective cu putinţă vis-a-vis de opiniile selectate. Dar asta nu înseamnă că însăşi selecţia acestora este supusă unor puternice influenţe subiective. Cu atât mai mult cu cât, prezentarea în literatura de specialitate din limba română apare ca fiind însoţită şi de unele aspecte ce au un anume impact în perceperea acestei importante contribuţii în domeniul aghiografic.

Trebuie să mai adaug faptul că metoda de cercetare, pentru a da o cât mai largă cuprindere acestei direcţii a cercetării, constă în studiul documentelor şi analiza comparativă a acestora. De aceea, după cum se poate uşor observa din cele expuse mai sus, am optat – în limita posibilităţilor – pentru o analiză cât mai critică a documentelor, iar ca procedeu am pornit de la selectarea argumentelor cele mai reprezentative pentru atingerea obiectivelor circumscrise acestei direcţii.

Instrumentele de care m-am folosit în realizarea acestei direcții sunt: monografiile, tratatele, dicţionarele, enciclopediile, recenziile, jurnalele, articolele, studiile şi alte publicaţii de specialitate (rapoarte şi sinteze periodice ale instituţiilor internaţionale).

Cea de-a doua axă a cercetării o reprezintă incursiunea întreprinsă în vederea observării şi anticipării efectelor. Pentru o mai sistematică prezentare am recurs la o periodizare a etapelor istorice pe care le-a cunoscut activitatea Societății Bollandiste. În acest sens am ținut seama deopotrivă de ceea ce numim *acta* – acțiuni, cât și de ceea ce se include în așa-numitul *opus,* adică lucrările scrise.

Pentru a realiza această axă a demersului am apelat la o strategie mixtă, constând din abordări cu aspect:

- *Inductiv,* întrucât cercetarea se va opri la acele exemple reprezentative cu privire la lucrările bollandiștilor. Nu va lipsi, acolo unde se impune, nici punctarea unor concluzii generale. Într-un cuvânt, se va pleca de la o analiză particulară la una generală;
- *Longitudinal*, ținându-se cont de curba ascendentă pe care a cunoscut-o activitatea bollandișilor. Acest fapt va impune gruparea ideilor generate de analiza lucrărilor bollandiste sau a celor generate de activitatea lor;
- *Calitativ* fiind aspectul pe care nu-l putem diminua dacă dorim să avem în vedere şi acele părţi care țin de *măsurarea* şi *cuantificarea* impactului lucrărilor bollandiste; mai întâi în spațiul apusean, iar mai apoi în întregul areal creștin. Acest fapt, negreșit, a generat referințe care pot fi întâlnite în diferitele valorificări ale contribuției bollandiștilor. Aceasta a impus și o necesară raportare la numărul de lucrări, volume, ediții pe ani și pe categorii, cum ar fi: vieți de sfinți, pătimiri, martiraje, legende, calendare etc.

Metoda de cercetare a fost, în mod prioritar, una congruentă. O astfel de metodă, care ține cont și de efectele colaterale produse de activitatea bollandiștilor, va reliefa cu mai multă pregnanță atingerea obiectivelor acestei cercetări, care se subsumează acestei axe de cercetare. De asemenea, o atenție deosebită am acordat analizei comparative; aceasta având darul de fi mai

mult decât relevantă în ceea ce privește punctarea unor elemente referitoare la relaţia dintre diferitele opinii ale cercetătorilor. Legat de această metodă comparativ-critică va fi relevarea impactului pe care l-a cunoscut activitatea societății de care ne ocupăm.

Nu trebuie ignorată privirea sau primirea criticii de care s-au bucurat ediții ale publicației *Acta sanctorum*. Dar și aprecierea de care s-au bucurat metodele folosite de bollandiști, precum și interpretarea datelor în decursul evoluției istorice a Societății Bollandiste. Subiectul – sau tema – cercetării ce urmează a fi realizată a fost integrată evident domeniului teologiei istorice; desigur ținând cont de contextul global al arealului creștin.

Puternicele reflexe, care oglindesc fireștile *inserţii* ale istoricului vor fi reliefate, ținându-se cont de particularităţile unei astfel abordări, care nu poate trece cu vederea diferitele aspect legate de timp şi spaţiu. Din acest motiv voi insera în corpusul lucrării şi analize care să oglindească punctele de vedere specifice viziunilor temporale cu privire la istorie, care n-au putut lipsi secolelor XVI-XXI.

Construcţia conceptuală care oferă cadrul operaţional realist şi pertinent în realizarea concretă a prezentului demersul nu a putut – și nici nu este recomandabil – să fie lipsită de abordarea care trebuie să țină seama de dezvoltarea cercetării privind activitatea de-a lungul secolelor a Societății Bollandiste. Cu atât mai mult cu cât aceasta este circumscrisă fenomenului ireversibil al eforturilor depuse în vederea dezvoltării literaturii aghiografice, dar şi a aghiografiei universale generate. Întreprinderea bollandiștilor nu a fost lipsită și de nedorite discrepanţe în obținerea rezultatelor dorite de întemeietorii acestui demers aghiografic.

Astfel ne este dat să ne întâlnim și cu ceea ce am putea numi a fi fenomenul de descurajare în vederea susţinerii acestui efort de colectare a surselor, de editare și tipărire. Or, acest fapt a impus numeroase redefiniri ale anumitor acțiuni circumscrise sau subsecvente activității bollandiste. Pentru a stabili cauzele care au dus la nedoritele derapaje, dând naștere acestei probleme, nu am ezitat să iau în seamă eventualele soluţii menite să remediere astfel de problem cu care s-au confruntat.

Prin întreaga activitate de documentare și cercetare am căutat să realizez o cercetare riguroasă a literaturii de specialitate din domeniu, cum ar fi lucrări cu caracter fundamental şi general, dar şi cele cu rol complementar sau conex. De toate aceste aspecete am ținut cont încă

din faza documentării bibliografice iniţiale, dar şi în timpul prelucrării şi interpretării datelor şi ideilor. Pentru minuțiozitatea documentării – care a presupus un stagiu la Societatea Bollandistă în Bruxelles – pot spune că în privința cercetării am recurs chiar și la o analiză *de laborator* acolo unde a fost nevoie.

În privina tehnicii de cercetare pot spune că m-am axat cu prioritate pe analiza documentară (studiul documentelor şi gruparea lor), respectiv nu am făcut economie în aplicarea celor mai potrivite procedee de cercetare. Deopotrivă am recurs și la interpretarea diferitelor date, oferite de anumie instituţii şi organizaţii a căror autoritate este recunoscută în domeniu. Pe de altă parte, cum am mai menționat, am acordat importanța cuvenită analizei comparative a diferitelor documente istorice, manuscrise etc.

Teza de față este structurată pe patru capitole precedate de Argument, Introducere și urmate de Concluzii și Bibliografie, așa cum reiese din cuprins.

CONCLUZII

Obiectul de studiu al ştiinţei istorice – deosebit de dinamic – obligă permanent la construcţie şi reconstrucţie, la evaluări şi reevaluări, precum și la clarificări în domenii care lărgesc în permanenţă perimetrul investigaţiei ştiinţifice; uneori cu o viteză care depăşește posibilităţile unui cercetător debutant de a se reinstrui şi adapta din mers.

În ţesătura ideatică a lucrării de faţă am încercat a contura (ca idee generală) profilul Societății Bollandiste și a reprezentanților ei – în paralel și aspecte ale istoriei seculare (cu debut în anul 1604 și până în ziua de astăzi) – așa cum au fost conturate, dimensionate, interpretate şi reinterpretate de către cei mai iluştri teoreticieni ai istoriografiei și aghiografiei până la înverşunaţii lor critici. Am putut constata că raţiunea formării Societății Bollandiste – deopotrivă a existenței și devenirii ei istorice, grefate pe rezultatele remarcabile din domeniul aghiografiei creștine – este uneori consonantă iar alteori plină de unele contradicții.

Existența și realitatea martirului, a martirajului celor cu viață creștină exemplară a fost prima manifestare a sfințeniei din Biserica lui Hristos; Faptele Apostolilor ne redau martirului celui dintâi mărturisitor al lui Hristos, Sfântul Arhidiacon Ștefan. Apoi au urmat

relatările care – cum este cel care redă martiriul Sfântului Policarp – au redat, într-o variată gamă, manifestarea sfințeniei în cadrul unor comunități creștine. Acestea au cunoscut un curs evolutiv – fie de la clasic la neoclasic, de la marginalism şi realism metafizic la obiectivism şi chiar la pozitivism logic, nelipsind şi unele uşoare note de liberalism în ceea ce privește creațiile literare și împrumuturile din literatură – încât vor impune cu timpul constituirea unor adevărate tratate despre martiraj.

Acestea nu au justificat o anume concepție despre martiraj şi actele de sfințenie – nici n-a urmărit o fundamentare a convingerilor raţionale sau duhovnicești ale creștinilor din diferite secole – cât au oglindit adevărul ontologic al fiecărei ființe umane, care – încă de la creație – are sădit în intimitatea sa această dorință de desăvârşire morală și spirituală; într-un cuvânt această sete ontologică de care vorbea psalmistul și a definit-o Hristos Domnul ca fiind chemarea de a fi desăvârșiți precum este Tatăl nostru cel ceresc. După cum am văzut acesta a și fost motivul care a determinat pe inițiatorii și fondatorii Societății Bollandiste să inițieze studiul sistematic și critic al aghiografiei.

Viața, faptele și mărturiile despre martiri, precum și tot ce ține de existența lor – desigur vorbim despre cea consemnată în diferite documente – au fost consemnate și prezentate ca existențe exemplare;. Ca și vremurile în care au trăit, aceste consemnări au cunoscut o desfășurare tumultuoasă. Bollandiștii, plecând de la imaginea uneori idealizată de către părinții și scriitorii bisericești, au experiat nu puține dileme în stabilirea unui inventar statistic sau administrativ. Desigur un asemenea efort n-ar fi fost posibil fără o anume muncă plină de abnegație și jertfelnicie. De aceea nu putem să nu ne întrebăm: avem de-a face cu o muncă plină de dăruire care reclamă misiune sau vocaţie? Desigur, şi una şi alta.

Aşa cum am reliefat, viziunea inițiatorilor colecțiilor de *vieți* și *pătimiri* ale sfinților și martirilor împărtășită de părinții Societății Bollandiste aproape și-a pus pecetea în mod hotărâtor asupa demersului de cercetare aghiografică și de creionare a profilului celor care apaţin acestui tip uman prin excelență. Astfel profilul portretistic al sfințeniei a capătat contur; mai mult, numeroase dovezi sau argumente pierdute, fragmentate, modificate sau supuse unui proces de literaturizare au fost redescoprite, identificate și prezentate în mod critic. Ținând cont de

aceste consideraţii, putem spune că bollandiniștii au reușit să își fundamenteze demersul pe care şi l-au propus, acela de a realiza un inventar complet al *vieților* și *pătimirilor sfinților*.

După cum am reliefat pe parcursul lucrării, literatura de specialitate abundă în discursuri teoretice, în încercarea de a oferi reprezentări ale dinamicii algoritmice de interacţiuni şi fluxuri între creștini și ne-creștini sau necredincioși, între iezuiți și ne-iezuiți, între bollandiști și ne-bollandiști, care și-au pus amprenta asupra istoriei și activității Societății Bollandiste. Calitatea reflecţiilor teoretice, întărite de cercetările empirice, a generat diferite relaţii contingente între diferitele forme de teoretizare şi valorile diferitelor perspective analizate, astfel că s-a putut observa – în cadrul capitolelor II și III – produsul analizat critic la care au fost supuse creațiile literar-compilatoriu; nu mai puțin s-a acordat atenția cuvenită activității Societății Bollandiste. Din acestea toate reieșind ce au înțeles bollandiștii că însemnă aghiografia și ce era de realizat în demersul la care s-au angajat.

Aceste relaţii de dependenţă se pot schimba atunci când sistemele sunt în curs de dezvoltare sau în funcţie de externalităţi. Iar mutaţiile în interacţiunile dintre aceste două medii şi percepţia acţiunilor practice ale reprezentanţilor lor – bollandiniștii și creștinul de rând – au fost influenţate de una dintre externalităţile cele mai provocatoare: Inchiziția și crizele pe care le-a provocat aceasta**.** Dar funcţionalitatea instituţională nu a rămas în stare latentă, trebuind ca Societatea Bollandistă să evalueze în ce mod şi mai ales în ce măsură a fost/este necesară o revigorare permanentă a criteriilor de cercetare în desfășurarea acestui demers.

Nefiind deloc vorba de un joc cu sumă nulă, istoria și activitatea Societății Bollandiste și a bollandiniștilor – prin fluxurile pe care le-au impus asupra evoluţiei culturale a epocilor istorice traversate – arată că există învingători şi învinşi, că avem de-a face cu un proces asimetric. Iar în cadrul acestui proces, relevante au devenit interdependenţele dintre factorii care au concurat la structurarea istorică. De accea Societatea Bollandistă a trecut prin toate fazele care țin de apariție, organizare, diversificare, oprimare, reorganizare și adaptare la diferitele epoci pe care le-a parcurs. Aceşti factori, de foarte multe ori, au avut calitate de *variabile* în economia istoriei și activității Societății Bollandiste; este vorba de nişte variabile mai mult sau mai puţin cuantificabile.

Ceea ce trebuie să nu fie trecut cu vederea – iar acesta este meritul bollandiștilor de a-l fi subliniat prin tot ceea ce au făcut în domeniul aghiografic – este că istoria acestei lumi, vrând-nevrând, are un impact asupra creştinului care are chemarea, reînnoită prin primirea harului dumnezeiesc la Botez, de a deveni *cetăţean al raiului*; al celui duhovnicesc – acesta fiind Biserica – și al Împărăției cerurilor. Pentru a realiza această chemare, aghiografia este cea care îi oferă modelul vieții și faptelor sfinților, care au trăit în mediului socio-cultural al istoriei acestei lumi fără a pierde perspectiva Împărăției cerurilor deschisă de Învierea lui Hristos – Fiul lui Dumnezeu întrupat. Nici o categorie de preocupări umane nu este mai avantajată sau mai potrivită pentru a realiza acest urcuș duhovnicesc spre Înviere.

Această reprioritizare masivă a sferei aghiografiei – începând de la epoca ante-medievală, medievală și modernă până la aceste vremuri denumite post-moderne – dar şi angajamentul plin de sacrificii pentru a susține un demers absolut magistral de colaționare și de prezentare în regim de *opera omnia* sunt cele care au modificat ireversibil abordarea tradiţională a sfințeniei. Cultura rigorismului – promovată de bollandinişti – a fost, în fapt, o nouă cruciadă de redefinire a nevoii de culturalizare, prin puterea exemplului martirajului pus în slujba umanităţii dar și spre slava lui Dumnezeu.

În toată istoria ei, Societatea Bollandistă a experiat, mai mult decât orice altă asociere din cadrul unui ordin călugăresc, adevărul că demersul la care s-a angajat – redarea unei aghiografii exemplare în modul cel mai critic posibil – nu se poate autoregla doar prin crearea unui sistem opac şi impenetrabil. Chiar dacă ideea acestui proiect a fost în total dezacord – nu de puține ori – cu realitățile istorice, pe care le-a traversat, dar şi cu teoriile moderne, care s-au constituit într-un necesar examen ce demonstraseră că efortul maxim de colectare surse-verificare-elaborare-publicare presupune o muncă de un grad cvasi-total de ocupare. Iar factorii exogeni – dacă sunt analizați în partea lor pozitivă – pot concura spre a mări probabilitatea ca rezultatele acestei munci de cercetare să fie și ele pozitive.

Iată de ce putem spune că în ceea ce am considera ca reprezentând *backgroundul* fenomenologei legate de activitatea și istoria Societății Bollandiste s-a conturat tot mai vizibil curentul universal și favorabil al planificării stricte, al etapizării și al realizării convergenței informațiilor din lucrările elaborate. Astfel, metoda criticismului – adică a respectării adevărului

istoric, conjuncționării surselor și resurselor problematice – a revenit, de fiecare dată, în forţă. Acest fapt a impus și abordarea sistematică, fără prea multe conceptualizări, în care axioma fundamentală să fie călăuzită de principiul: *Non multum, sed multa*.

Restructurările și reorganizările Societății Bollandiste – ca efect al diverselor cauze (lipsă colaboratori, lipsă surse istorice, suprimarea inchizitorială a activităților, necesitatea continuării lucrului în condiții improprii, piedici puse de diferite autorități etc – consemnează un lung șir de fapte în această direcție, așa cum am văzut. Toate realizările bollandiștilor nu pot fi privite *ens a se* – adică prin ele însele – căci acești călugări au înteles foarte bine că un rol bine definit trebuie să-l aibă nu doar dorința de redare critică a seriei *Acta Sanctorum* – cu tot registrul documentelor ce le compun – cât mai ales elaborarea planificată a lucrării la care s-au angajat.

Marea provocare pe care Societatea Bollandistă a avut-o de întâmpinat – chiar *ab initio*, referindu-ne la demersul anunțat al părinților întemeietori – a fost, pe de o parte, răspunsul la întrebarea: În ce măsură se poate interveni în conținutul surselor colectate și în materialele aghiografice existente la acel timp, pentru a corecta unele deformări datorate difuziunii lor pentru a le descoperi din timp vulnerabilităţile şi a le prezenta satisfăcător din punctul de vedere al istoricității, dar și al veridicității, în condițiile realizăriii unei prezentări *sine ira et studio*?

Plecându-se de aici s-a ajuns la răspunsul că, de fapt, condiţia de bază o constituie anihilarea asimetriei informaţionale. Dacă s-ar fi procedat altfel toate discuţiile despre origine, text, compilare, verificare surse exogene etc. ar fi devenit sterile, ineficiente şi lipsite de rezultate concrete. Dar se pare că panaceul disciplinei iezuite – al dorinței și ambiției realizării planurilor propuse, grefate pe puterea extraordinară de a face față situațiilor *in extremis*, de multe ori, în realizarea materialelor aghiografice – a fost cea care a oferit dozajul necesar, nu neapărat și suficient, pentru a se obține rezultatele cunoscute și prezentate în lucrarea de față.

Pe de altă parte, recurența implicării părinților bollandiști și a colaboratorilor lor în multe dintre acțiunile generate de factorii politici, sociali și eclesiastici au determinat, la rândul lor, tot atâtea răspunsuri vizibile în lucrările elaborate; după cum am văzut, nu au lipsit și acele inerente stângăcii, documentarea incompletă, aprecierile improbabile etc. Evoluţia efortului constant al colectării de surse aghiografice a fost în strânsă legătură cu demersul de a realiza o analiză pertinentă în sprijinul veridicității istorice. Acest fapt ne arată că, la nivelul activității

Societății Bollandiste**,** traiectoriile diferitor acțiuni nu au fost concurente, ci ancorate în identităţi tradiţionale, dovedindu-se fructuoase prin metodele de lucru specifice aghiografiei creştine. Prin efortul de cuprindere temporalo-spațială, aghiografia rezultată din activitatea Societății Bollandiste ne arată că tot ceea poate fi numit capital de resurse intelectuale a devenit la fel de important ca şi cel cultural. Numai așa se explică rezultatul care poate fi ilustrat de colecția exemplară a *Acta Sanctorum*.

Care ar fi procesele pe care le va parcurge acest *modus operandi bollandiani* în raport cu realitățile istorice traversate în cele patru secole de existență a Societății Bollandiste? Pentru a răspunde cred că trebuie să nu trecem cu vederea mai multe aspecte.

- Societatea umană este mereu în plin proces de transformare, adică realităţile sociale fiind modelate, în toate domeniile, de cunoaştere mai ales. Așa se face că societatea şi cercetarea se grupează tot mai mult în jurul cunoaşterii, deşi rămân încă în aria de acoperire a unei post-modernităţi care ştie ce se află în spatele ei, nu şi la orizont. Iar în această realitate doar acumularea, transmiterea de cunoştinţe şi cercetarea reprezintă un avantaj cert. Ele au misiunea de a face loc noilor domenii de cunoaştere, implicit de abordare a noilor metode de compilare a surselor aghiografice, pentru a le concretiza pragmatic în cadrul structurilor post-moderniste de astăzi. Dar şi pentru a găsi rezolvarea vechilor sau noilor probleme în cercetarea aghiografică.
- Sfera de acţiune şi modurile de control ale activităţilor întreprinse de Societatea Bollandistă au fost în permanentă schimbare. Mult mai puternice decât în trecut, demersurile pe tărâmul aghigrafiei devin element *sine qua non* în oricare scenariu de viitor al dezvoltării activității bollandiniștilor. Internaţionalizarea – în contextul oferit din partea noilor mijloace media – va conduce la un efort de multiplicare exponențială a cercetărilor aghiografice, care reclamă răspunsuri nu doar la nivel naţional, ci chiar regional/universal..
- Provocările la care Societatea Bollandinistă a luat parte în traiectul său diacronic – adică al existenței sale de-a lungul celor patru secole – a demonstrat faptul că cea mai adecvată atitudine în organizarea şi eficientizarea relației cercetare-rezultate ale cercetării trebuie să se manifeste sub formă de cooperare şi nu de concurenţă. Activitatea aghiografică – în trecut limitată de constrângerile locale şi temporale – acum produce

efecte universale, efecte care sunt generate de faptul că bolandiniștii și societatea lor mereu s-au implicat prin furnizarea de soluţii pe tarâmul aghiografiei.

Societatea Bollandistă *a adoptat mereu* un fel de *a treia misiune*, cea a dezvoltării aghiografiei ca o suplimentare pentru funcţia de cercetare şi răspândirea de cunoştinţe. Acest lucru este evidenţiat în literatura de specialitate referitoare la activitatea bollandistă, care descrie dinamica, interacţiunile şi relaţiile între bollandiști și oficialități, dar și față de ierarhia propriei Biserici sau față de celelalte Biserici şi confesiuni etc. Astfel, parcursul Societății Bollandiste a fost dictat de noua evoluţie a conţinutului de sarcini în timpul traiectoriei de evoluție multiseculară, sarcini care au reclamat competenţe diversificate, clare şi explicite. Supra-specializarea a devenit cuvânt de ordine; aceasta fiind o supra-specializare dictată de emergenţa continuă a noilor contexte socio-politico-ecclesiale, care se află la frontiera dintre activităţile de colectare de surse, identificarea celor reale, credibile, conforme adevărului istoric, prin coroborarea cu istoriografia modernă; dar și prin comentariile critice dictate de noi metode de lucru adoptate.

Mulţi autori au atras atenţia asupra riscurilor legate de aceste evoluţii, acreditând ideea creşterii *criticiscmului* sau a unui rigorism istoric exacerbat, manufacturizarea cercetării aghiografice, prin transferul de instrumente şi practici din domenii adiacente, prin intermediul retoricii *profitului sau a cantitivismului.* Însă criticile de acest gen s-au dovedit superflue, întrucât rigurozitatea și experiența de patru secole a reprezentanților Societății Bollandiste a dovedit ca nu a dat greș. De aici și succesul invariabil al *Anallecta Bollandiana*.

După cum am observat, au existat şi mereu au apărut tot mai influente valorile legate de un instrumentalism determinant în activitatea bollandistă; aceste valori au fost generate de interdependenţa şi cooperarea academică cu instituţii şi actori din lumea economică, socială, culturală şi politică. Permeabilitatea specifică naturii bollandiștilor a crescut sub influenţa acestor factori, dar mai ales a efectului acestor indeterdependenţe. Astfel, mecanismele şi principiile acriviei istorice au transformat ireversibil pe bollandiști și activitatea lor. Estomparea graniţelor structurale a mediilor în care Societatea Bollandistă a activat a fost cea care a creat condiţiile unei omniprezente metamorfoze; chiar dacă, uneori, ea a fost percepută în termenii unei

degradări şi denaturări ontologice sau a unei reconfigurări multi-funcţionale de roluri, specializări, funcţii.

Mereu noua întruchipare a bollandiştilor a fost marcată de interacţiunea dintre istorie-adevăr-cercetare, în care sinergiile nu au putut şi nu pot coexista decât în condiţiile unei competitivităţi, care să conducă – cum spuneam – la ceea ce putem numi a fi *opera omnia*; nu doar la nivelul fluxurilor de colectare a materialului, de verificare a surselor, de elaborare a materialului finit şi a formelor de colaborare. În aceste demersuri, nivelul fluxurilor legate de resurse având prioritate, deoarece ele sunt capabile să producă rezultatele dorite.

Arena de activitate a bollandiştilor s-a extins exponenţial. *Talent hunting-ul* – adică vânătoarea de talente – a fost permanent promovat, urmârindu-se logica promovării unei opere integratoare, la nivel aghiografic, ceea ce a impulsionat crearea de noi legături între lumea ecclesială şi cea academică, între dorința de sintetizare și expunere a adevărului istoric aparținând unei ramuri importante studiului legat de evoluția istorică a creștinismului, prin rețele, consorţii şi comunităţi hibride.

Importul de norme şi practici exogene mediului bollandist a generat funcţii şi roluri instituţionale noi pentru *homo aghiographicus*, în care combinarea calificărilor și eforturilor de colectare a susrselor prin cercetarea lor cu cele din mediul bisericesc devine *auxilia via*, absolut necesară pentru gestionarea noului și a certitudinilor istorice necesare în susținerea fenomenului de expansiune, diversificare şi internaţionalizare a demersului aghiografic. Descompunerea graniţelor dintre cele două medii a creat avantajul unui spaţiu comun în care transferul de cunoştinţe şi gradul lor de aplicabilitate în societate este rezultanta care nu poate include efecte negative, așa cum arată întreaga existență și activitate a Societății Bollandiste.

Considerăm că, în urma abordărilor integrate – corelate şi dezvoltate într-o succesiune logică în cadrul celor patru capitole ale lucrării – devine mult mai palpabilă aserţiunea noastră. Și anume, că Societatea Bollandistă și reprezentanții ei *au furnizat soluţii***,** *iar un eventual model de homo aghiographicus le poate pune în practică*; *primii fiind vizibil implicați în mundus ecclesiasticus, în timp ce homo aghiographicus poate dinamiza invariabil întregul mundus culturalis.* Desigur, bi-direcţionalitatea acestui process imprimă ritmuri interdependente ambelor tipologii şi realităţi societal; precum şi ritmuri care se constituie ca

răspunsuri contrapunctice diferitelor epoci istorice ale devenirii umanității. Iar aceste răspunsuri sunt permanent conturate de viziuni sinoptice proiectate în contextul conglomeratului *aghiographicus-ecclesiasticus* – desigur, şi omul şi lumea; negreșit este vorba de un conglomerat care, deşi la nivel conceptual poate părea paradoxal sau dilematic, este unul evident şi limpede interdependent la nivel practic: *Aghiografia alimentează spiritul creştin şi modelează societatea.*

Obiective atinse. Contribuții personale. În urma demersului metodologic pe care l-am urmărit în realizarea acestei cercetări – al cărei rezultat este lucrarea de față, având în vedere aspectele teoretice și practice evidențiate în cadrul concluziilor generale de mai sus – pot spune că am reușit a transpune, fără a fi fost ferit de unele sincope și poate abordări exhaustive, o corelație între obiectivele pe care mi le-am propus și contribuțiile personale. Astfel, într-o abordare schematizată, aș vrea să redau – în continuare – principalele contribuții personale, în relaționarea cu fiecare obiectiv general enunțat la începutul lucrării:

În cadrul O1 – *Analiza contextului istoric al apariției Societății Bollandiste)* – am reușit:

- Realizarea prezentării relației dintre Biserica Ortodoxă și cea Romano-catolică în secolele XVI-XVII, specifică abordării contextualizate subiectului;
- Identificarea elementelor de bază în ceea ce privește existența Ordinului iezuit și a contextului care a generat demersul inițiat de părinții Societății Bollandiste pe terenul aghiografiei;
- Identificarea elementelor privind originea și evoluția literaturii aghiografice până la apariția Societății Bollandiste, inclusiv a substituentelor folosite de literatura de specialitate;
- Identificarea principalelor caracteristici ale conceptelor aparţinând fiecăruia dintre termenii martir, martirologie, aghiografie, aşa cum ele se regăsesc în literatura de specialitate;
- Sistematizarea şi analiza acestor caracteristici în registrul propus de intenţia anunţată: *dileme şi paradoxuri conceptuale;*

- Sintetizarea și construirea unei *summa historica* în susținerea demonstrației că *iezuiții și modul de viață iezuit au condus la plierea unor reprezentanți în direcția documentării pe terenul aghiografiei universale*;
- Stabilirea unor legături între conceptele tradiţionale, imaginile arhetipale, antropologia sociologică, aprecierile şi criticile cercetătorilor şi opiniile personale, având ca rezultat afirmația că *modus vivendi* și *modus operandi* al iezuiților și al bollan-diniștilor nu poate aparține exclusiv unui inventar statistic ecclesial; ele fiind modele care reclamă misiune prin vocație.

În cadrul O2 – *Analiza diacronică a parcursului istoric al Societății Bollandiste* – pot fi enumerate drept contribuții personale:

- Identificarea şi sistematizarea principalelor elemente privind natura unui demers diacronic;
- Identificarea principalelor caracteristici ale epocii istorice analizate, aşa cum ele se regăsesc în literatura de specialitate;
- Sistematizarea şi analiza acestor caracteristici în registrul propus de intenţia anunţată: demers diacronic între realitatea istorică și *background-ul* teoretic;
- Realizarea unei imagini sinoptice ale perioadelor statuate din evoluția Societății Bollandiste;
- Realizarea unei analize a specificității acestor perioade identificate, menită a stabili care este poziționarea relațională: dependență, independență sau interdependență?
- Identificarea elementelor de interdependenţă dintre parcursul istoric şi rezultanta faptică a activității Societății Bollandiste.

În cadrul O3 – *Determinarea efectelor lui modus operandi bollandiani* **–** principalele idei care s-au conturat în contribuții personale sunt:

- Identificarea şi sistematizarea principalelor elemente privind modalitatea de lucru a bollandiștilor pe tărâmul aghiografiei creștine;
- Realizarea unei prezentări consistente a dependențelor și interdependențelor factorilor care au determinat *modus operandi bollandiani*, de la simpla enumerare

fragmentară a perioadei pre-medievale la criticismul istorico-pozitivist al perioadei moderne din aghiografia bollandinistă;

- Realizarea unei analize sintetice privind fenomenologia modului de lucru bollandist și recursul necesar la raportarea spațio-temporală pentru rezultate adecvate în contextul interogației *eficienţă şi pragmatism versus intervenţionismul inchizitorial și piedici recurente?*
- Definirea unei poziții a Societății Bollandiste și a reprezentanților ei *între planul propus și efortul creator*, având în vedere contextele socio-politico-ecclesiale în care au activat în lunga perioadă și răspunsurile mediilor social, politic și ecclesial.

În cadrul O4 – *Analiza importanței lucrărilor și operelor reprezentanților Societății Bollandiste* – și O5 – *Identificarea principalelor contribuții ale Societății Bollandiste pentru literatura aghiografică universal* – am dezvoltat și argumentat ideea că interdependența dintre *modus vivendi bollandiani* și *modus operandi bollandiani* este oglindit atât de produsul concret al planului, al intențiilor și lucrărilor bollandiniștilor, cât și soluția pe care Societatea Bollandinistă a oferit-o și o oferă domeniului atât de vast al aghiografiei prin:

- Identificarea, sistematizarea și organizarea conceptelor tradiționale ale aghiografiei în relația structurală cu activitatea bollandiștilor, așa cum reiese din literatura de specialitate;
- Identificarea factorilor care au concurat la modelarea multidimensională a lui *modus operandi bollandiani* în procesul de colectare a surselor, sistematizare, organizare, prezentare și respectarea metodelor de lucru în sprijinul veridicității istorice a vieților sfinților, martirologiilor etc și fixarea corespondențelor necesare;
- Fixarea și analiza în registrul unei matrice *why - when - who - how* a lucrărilor rezultate din activitatea bollandistă și corespondențele în planul operațiunilor de sistematizare spațio-temporală a aghiografiei, a transgresiunii de la metodele aghiografiei medievale la aghiografia modernă;
- Analiza *geografiei activității bollandiștilor*, prin identificarea polilor de lucru importanți și rezultatele lor în contextul perioadelor istorice traversate;

- Identificarea și sistematizarea unor elemente-cheie în activitatea Societății Bollandiste și a reprezentanților ei prin analiza know-how-ului și a impactului acestora în perioadele istorice în care au activat precum și fixarea lor ca elemente *sine qua non* într-un demers de elaborare a lucrărilor aghiografice la nivel universal.

Limite ale cercetării și direcții viitoare de cercetare. Trebuie subliniat faptul că toate aceste elemente menționate mai sus s-au constituit, pe tot parcursul cercetării întreprinse ca jaloane principale în atingerea scopului acestei lucrări; și au fost cele care ne-au ajutat a oferi o imagine asupra relației dintre *modus vivendi* și *modus operandi.* Atât a activității Societății Bollandiste, supusă spre analiză, cît și a reprezentanților lor: bollandiniștii; iezuiți sau non-iezuiți.

Desigur, o anume retorică a intervenției istoricului, a rațiunii culturale cvasi-generalizate a Evului mediu, a logicii disjuncte între dorințele bollandiniștilor și intervențiile Inchiziției, de exemplu, a diferitelor perioade nefaste – mai ales în contextul crizelor de culturalizare existente în Europa secolelor traversate – a fost cea care a recalibrat pozițiile de dependență și interdependență a activiății Societății Bollandiste.

De aceea, complexitatea răspunsurilor la problema identificată și anunțată la începutul lucrării – activitatea seculară a Societății Bollandiste, circumscrisă fenomenului ireversibil al eforturilor din sfera aghiografiei universale generate de întreprinderea bollandiștilor, generează diferite discrepanţe în rezultatele dorite de întemeietorii demersului aghiografic, descurajând susţinerea acestui efort de colectare a surselor, editare și tipărire și reclamă redefiniri ale unor acțiuni circumscrise/subsecvente activității bollandiste – presupune o abordare mult mai exhaustivă și, probabil, o sistematizare mult mai percutantă vis-a-vis de conturarea unor analize omni-integratoare. Astfel, considerăm ca limite ale cercetării noastre, următoarele:

La nivel metodologic:

- Eventuala nereușită a prezentării mai sistematice a relaţiei dintre Societatea Bollandinistă și mediul eclesial, pe de o parte și mediul politic. Pe de altă parte

poate eroarea de a nu prezenta *in extenso* anumite aspecte de natură istorică prin analiză diacronică, fapt ce poate fi incomod unui demers ştiinţific;

- Disproporția evidentă dintre prezentările individualizate pentru fiecare dintre activitățile etapelor de dezvoltare și evoluție a Societății Bollandiste; așa cum am mai afirmat, fie datorită volumului diferit de informații specifice fiecăreia, fie scăpărilor personale de a sintetiza, în manieră mult mai concisă, activitatea istorică etapizată a Socității, pentru care anumite perioade istorice sunt mai consistent descrise. Astfel se poate da loc presupunerii că o anume inconsis-tență ar putea fi sesizată în ceea ce privește *modus vivendi bollandiani*;
- Consistenţa, uneori poate exagerată, a unor note explicative de subsol sau trimiterea la materiale bibliografice suplimentare, consultate pentru a susține anumite idei sau opinii, poate ştirbi din concizia expunerii, trimiţând frecvent cititorul la a întrerupe o lectură coerentă. Subliniez că am preferat această manieră din dorinţa de a aduce unele lămuriri şi explicaţii, pentru a nu transforma expunerea – şi aşa stufoasă – într-una *agresată de informaţie*, acolo unde am considerat necesar. Iar cu privire la trimiterile către alte materiale bibliografice le-am făcut doar din dorinţa nu de a supraîncărca lista bibliografică din final.

BIBLIOGRAFIE

I. Ediții ale Sfintei Scripturi

1. *BIBLIA* sau *SFÂNTA SCRIPTURĂ*, tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 2008;
2. NOVUM TESTAMENTUM GRAECE et LATINE, Ed. Eberhard Nestle, ediţia recesima secunda, United Bible Societies, London, 1969;

II. Dicționare și enciclopedii

3. *Biographies spirituelles*, în *Dictionnaire de spiritualité*, (Paris, 1937-2020), perioada 1646-1978; lista sfinților cu *vitae* semnificativă, organizată pe secole);
4. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, eds. Alfred Baudrillart & colab., 17 volume (Paris, 1912-2020);
5. ATTWATER, Donald, John, Catherine Rachel, *The Penguin Dictionary of Saints*, Harmondsworth, 1995;
6. BRIA, Ion, *Dicţionar de Teologie ortodoxă*, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, ediţia a II-a, Bucureşti, 1994;
7. DOUGLAS, J. D., *Dicţionar biblic*, volumele I si II, Ed. Cartea creştină, Oradea, 1995;
8. GENICOT, Lépold și Paul TOMBEUR (eds.), *Index Scriptorum Operumque Latino-Belgicorum Medii Aevi* , 5 volume, Bruxelles, 1973-1979;
9. GRÉGOIRE, Réginald, *Manuale di agiologia: Introduzione alla letteratura agiographica*, Biblioteca Mutimediale, Fabriano, 1996;
10. HOLWECK, F. G., *A Biographical Dictionary of the Saints*, New York, 1924;
11. LAMPE G. W. H., *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961;
12. LIDDELL, Henry George, Robert SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford, 1996;
13. RUS, Remus, *Dicţionar enciclopedic de literatură creştină din primul mileniu*, Ed. Lidia, Bucureşti, 2003;
14. VILLIER, M., *Biographies spirituelles*, în *Dictionnaire de spiritualité*, *ascétique et mystique*, Paris, 1932;
15. WATER, Mark, *The New Encyclopedia of Christian Martyrs*, Baker Books, Hants (United Kingdom), 2001.

III. Scrieri patristice

16. *Apologeţi de limbă greacă*, trad. de Pr. T. Bodogae, Pr. Olimp Căciulă, Pr. D. Fecioru, în collecția „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volimul 2, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1980;

17. *Apologeţi de limbă latină*, trad. de Prof. N. Chiţescu, et alii, collecția „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 3, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1981;

18. *Constituţiile apostolice*, în Diac. I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, volumul I: *Canonul apostolic al primelor secole*, Ed. Deisis, Sibiu, 2008;

19. *Epistola zisă a lui Barnaba*, în *Scrierile Părinţilor apostolici,* trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinți și Scriitori bisericești”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979:

20. *Învăţătură a celor doisprezece Apostoli*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinți și Scriitori bisericești”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979;

21. CLEMENT ALEXANDRINUL, *Scrieri,* Partea a doua: *Stromatele*, trad., cuvânt înainte, note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 5, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982;

22. EUSEBIU de CEZAREEA, *Scrieri,* Partea întâia: *Istoria bisericească*, trad., studiu, note şi comentarii de Pr. T. Bodogae, în colrcția „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 13, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987;

23. Fericitul AUGUSTIN, *Scrieri alese,* Partea întâi: *Confessiones – Mărturisiri*, trad. de Prof. dr. doc. N. Barbu, în colecția „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 64, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1985;

24. HERMA, *Păstorul*, în *Scrierile Părinților apostolici*, trad., note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinți și Scriitori bisericești”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979;

25. Sf. AMBROZIE al MILANULUI, *Despre Sfintele Taine*, trad. de Pr. prof. dr. Ene Branişte, în colecţia „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 53, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1994;

26. Sf. CHIRIL al IERUSALIMULUI, *Catehezele*, trad. de Pr. Dumitru Fecioru, în colecţia „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 53, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 2003;

27. Sf. CIPRIAN al CARTAGINEI, *Epistole*, în *Scrisori*, trad. de Ion Diaconescu, O. Pop, ,Ed. Sophia, Bucureşti, 2011;

28. Sf. CLEMENT ROMANUL, *Scrisoarea I către Corinteni*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecţia „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1979:

29. Sf. IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Efeseni*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecţia „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1979;

30. Sf. IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Filadelfieni,* în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecţia „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1979;

31. Sf. IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Policarp*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecţia „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1979;

32. Sf. IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Romani*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecţia „Părinţi şi Scriitori bisericeşti”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1979;

33. Sf. IGNATIE TEOFORUL*, Epistola către Smirneni*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinți și Scriitori bisericești”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979;

34. Sf. IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Tralieni*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinți și Scriitori bisericești”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979;

35. Sf. IOAN GURĂ DE AUR, *Cateheze baptisimale*, trad. de Pr. Marcel Hanches, Ed. Oastea Domnului, Sibiu, 2003;

36. Sf. IPOLIT al ROMEI, *Tradiţia apostolică*, în Diac. I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, volumul I: *Canonul apostolic al primelor secole*, Ed. Deisis, Sibiu, 2008;

37. Sf. POLICARP al SMIRNEI, *Epistola către Filipeni*, în *Scrierile Părinţilor apostolici*, trad., note şi indici de Pr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinți și Scriitori bisericești”, volumul 1, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.

IV. Izvoare de factură bollandistă

38. *ACTA SANCTORUM ORDINIS SANCTI BENEDICTI* , eds. Luc d'Achéry și Jean Mabillon 6 volume în 9 părți (prima ediție, Paris, 1668-1701; ediția a doua, Veneția, 1733-1740; reeditare parțială, Bruxelles, 1935). Organizat, în mod vag, după secolul *ordinii benedictine*, adică de la șase până la unsprezece.

39. *ACTA SANCTORUM QUOTQUOT TOTO ORBE COLUNTUR* , eds. Jean Bolland și colab. (prima ediție, Antwerp și Bruxelles, 1643-2020; ediția a doua [I ianuarie - septembrie V], Veneția, 1734-1770; ediția a treia [I ianuarie până la oct. X], Veneția, 1863-1869). Organizat după calendarul liturgic;

40. *Analecta Bollandiana*, Brussels, 1882- 2020;

41. *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, *Subsidia hagiographica,* nr. 6, 2 volume, Brussels, 1898- 1901;

42. *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 6, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1898- 1901;

43. *Bibliotheca Sanctorum*, editată de Iosepho Vizzini, 12 volume, Rome, 1961-1970;

44. *DE PROBATIS SANCTORUM HISTORIIS* , ed. Laurentius Surius (Laurence Suhr), 6 volume și index; prima ediție, Köln, 1570-75; ediția a doua, 1576-1581; ediția a treia, Veneția, 1581). Ediția a patra: *De probatis sanctorum vitis* , 12 volume (Köln, 1618). A cincea ediție: *Historiae seu Vitae sanctorum*... 13 volume (Marieta, 1875-1880). Organizat după calendarul liturgic.

45. *Hagiographie et critique: quelques aspects de l'ouvre des Bollandistes au XVIIe siècle*, în *Etudes critiques d'hagiographie et d'iconologie*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1967;

46. *Les fondateurs de bollandisme* în *Melanges Godefroid Kuth. Recueil de memoires relatifs a l'histoire, a la philologie et a l'archeologie*, volumul I, (pp. 195-303), Champion, Paris, 1908;

47. *Les jésuites belges 1542-1992. 450 ans de Compagnie de Jésus dans les Provinces belgiques*, Association Royale des Anciens Elèves du Collège Saint-Michel ASBL, Bruxelles, 1992;

48. *Les legends hagiographiques*, 4th edition, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1955. Translated as *The Legends of the Saints* by Donald Attwater, Fordham University Press, New York,1962;

49. *Lexicon des Mittelalters*, Artemis Verlag, Munchen, 1980-2020;

50. *Lexikon der christlichen Ikonographie* , volumele 5-8: *Ikonographie der Heiligen,* Freiburg im Briesgau, 1973-1976;

51. *Martirologiul Usard,* cf. https://ro.xcv.wiki, accesat la 18 februarie 2019;

52. *Mentalite de l'hagiographie medieval*, în *Analecta Bollandiana,* nr. 86/1968;

53. *Repertorium fontium historiae medii aevi* , 5 volume, Roma, 1962-2020;

54. *SANCTUARIUM, SEU VITAE SANCTORUM* , ed. Boninus Mombritius (Bonino Mombrizio), 2 volume, Milano, c. 1477; ediție reeditată, Paris, 1910;

55. *Tabularium hagiographicum*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 2002 – 2020;

56. *The Book of Saints: A Dictionary of Persons Canonized or Beatified by the Catholic Church.* Compiled by the Benedictine monks of St. Augustine's Abbey, New York, 1966;

57. *Vies des saints et des bienheureux par les reverends pères bénédictins de Paris* , eds. Jules Baudot, Paul Antin și Jacques Dubois, 13 volume, Paris, 1935-1959. Organizat după calendarul liturgic.

V. Volume, studii, articole

57. ABOU-EL-HAJ, Barbara, *The Medieval Cult of Saints. Formations and Transformations*, Binghamton, 1993;

58. ACHELIS, Hans, *Die Martyrologien, ihre Geschichte und ihr Wert*, Berlin, 1900;

59. AIGRAIN, René, *L'Hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 80, Société des Bollandistes, Bruxelles, 2000;

60. ALLEN, Graham, *Intertextuality*, Routledge, London, 2000;

61. ASHTON, Gail, *The Generation of Identity in Late Medieval Hagiography. Speaking the saint*, Routledge, New York, 2000;

62. AUGUSTINE, Jonathan, *Buddhist Hagiography in Early Japan*, Routledge, 2012;

63. BACKMAN, Clifford R, *The Worlds of Medieval Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2003;

64. BAHRIM; Dragoș, *Note asupra **Vieții** Sfântului Simeon Stâlpnicul din Muntele Minunat,* cf. http://www.academia.edu, accesat în data de 30 mai 2020;

65. BALINTE; Cristina, *Aghiografie și ideologie,* în *Revista de istorie și teorie literară,* nr. 1-2/2008;

66. BARMANN, L., C. J. T. TALAR, *Sanctity and Secularity During the modernist Period. Six Perspeectives on Hagiography Around 1900*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 79, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1999;

67. BAUDOT, Jules, Paul ANTIN & Jacques DUBOIS, *Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier par les reverends pères bénédictins de Paris*, 13 volume, Paris,1935-1959;

68. BAUER, Susan Wise, *The History of the Medieval World: From the Conversion of Constantine to the First Crusade*. W. W. Norton, New York, 2010;

69. BĂBUȘ, Pr. prof. dr. Emanoil, *Latini și bizantini în perioada cruciadelor,* în *Teologia* (Arad), nr. 3/2004;

70. BĂBUȘ, Pr. prof. dr. Emanoil, *Apostolul Pavel și Împăratul Constantin cel Mare. Consecințele unor convertiri ale Antichității creștine,* în *Mitropolia Olteniei*, nr. 9-12/2006;

71. BĂBUȘ, Pr. prof. dr. Emanoil, *Textele sfinte în preocupările cititorului bizantin,* în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă din cadrul Unjiversității București*, 2008;

72. BĂNESCU, Nicolae, *Istoria Imperiului bizantin,* volumul I, cf. https://ro.scrib.com, accesat în 15 septembrie 2018;

73. BEKKER-NIELSEN, Hans, *Hagiography and Medieval Literature: A Symposium*, Odense, 1981;

74. BENGA, Pr. prof. dr. Daniel, *Identități creștine europene în dialog. De la mișcarea husită la ecumenismul contemporan,* Ed. Universității „Lucian Blaga" – Sibiu, Sibiu, 2010;

75. BERLIOZ, Jacques, *Identifier sources et citations, L'Atelier du médiéviste*, Turnhout, 1994;

76. BEZA, Mihai, *Pentru o istorie a vechii cvulturi românești,* Ed. Eminescu, București, 1965;

77. BICHIR, Florian, *Andrei Scrima, poștașul lui Dumnezeu,* Ed. Agnos, Sibiu, 2014;

78. BIL, A. de, *Bollandistes*, în *Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclesiastique*, volumul 9, coloanele 618-635, Letouzey, Paris, 1937;

79. BLUMENFELD-KOSINSKI, Renate și Timea SZELL, eds. *Images of Sainthood in Medieval Europe*, Cornell University Press, Ithaca (NY),1991;

80. BOESCH GAJANO, Sofia, *Dai leggendari medioevali agli Acta Sanctorum: forme di transmisione e nuove funzioni dell'agiografia*, în *Rivista di storia e letteratura religiosa*, nr. 21/1985;

81. BOESCH GAJANO, Sofia, *Agiografia altomedioevale*, Bologne, 1976;

82. BOGREA, V., *Știința militant,* cf. http://dspace.bcucluj.ro, accesat la 12 mai 2020;

83. BREMOND, C., Jacques LE GOFF, Jean-Claude SCHMITT, *L'exemplum*, în *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 40, Turnhout, 1982;

84. BROCK, Sebastian P. & Susan ASHBROOK HARVEY, *Sfintele femei ale Orientului sirian,* trad. de Gheorghe Feodorovici, cf. https://ciornablog.files.wordpress.com, accesat în data 23 ianuarie 20320

85. BROWN, Peter, *Society and the Holy in Late Antiquity*, Chicago, 1982;

86. CABY, Cécile, *Culte monastique et fortune humaniste. Ambrogio Traversari, vir illuster de l'ordre camaldule*, în *Mélanges de l'École française de Rome.* Moyen Âge, volumul 108, nr.1/1996;

87. CAMPBELL, Thomas J., *The Jesuits 1534-1921*, The Encyclopedia Press, New York, 1921;

88. CANTOR, Norman F., *Inventing the Middle Ages. The Lives, Works, and Ideas of the Great Medievalists of the Twentieth Century*, W. Morrow, New York, 1991;

89. CARNANDET, Jean-Baptiste & J. FEVRE, *Les bollandistes et l'hagiographic ancienne et moderne: etudes sur la collection des Actes des Saints, precedees de considerations generales sur la vie des saints et d'un traite sur la canonisation*, Gauthier, Lyon, 1866;

90. CASTELLI, Elizabeth A., *Martyrdom and Memory: Early Christian Culture Making*, Columbia University Press, New York, 2004;

91. CASTELLI, Elizabeth, *Virginity and Its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity*, în *Journal of Feminist Studies in Religion*, nr.2/1, 1986;

92. CHIFĂR, Pr. prof. dr. Nicolae, *Sângele martirilor, sâmânța creștinismului,* în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza" – Iași, Teologie,* tom II, 1993-1994;

93. CHIFĂR, Pr. prof. dr. Nicolae, *Mișcarea donatistă și politica religioasă constantiniană,* în *Revista teologică,* nr. 4/2012;

94. CHIFĂR, Pr. prof. dr. Nicolae, *Teologie și spiritualitate în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul,* Simpozion, 2008;

95. CHIFĂR, Pr. prof. dr. Nicolae, *Istoria creștinismului,* Ed. Universității „Lucian Blaga" – Sibiu, 2008;;

96. CORNEANU, Mitropolit Nicolae, *Patristica. Filosofia care mângâie,* Ed. Eikon, Cluj, 2009;

97. CLANCY, Jeanette Blonigen*, Beyond Parochial Faith: A Catholic Confesses,* Wipf and Stock Publishers, 2019;

98. CLARK, Elizabeth A., *Holy Women, Holy Words. Early Christian Women*, Social History, and the Linguistic Turn, în *Journal of Early Christian Studies*, nr.6/3, 1998;

99. CLARK, Elizabeth A, *Ideology, History, and the Construction of "Woman" in Late Ancient Christianity*, în *Journal of Early Christian Studies*, nr.2/2, 1994;

100. CLARK, Elizabeth A., *Antifamilial Tendencies in Ancient Christianity*, în *Journal of the History of Sexuality*, nr. 5/3, 1995;

101. COBB, L. Stephanie, *Dying to be Men. Gender and Language in Early Christian Martyr Texts*, Columbia University Press, New York, 2008;

102. COENS, Maurice, *Recueil d'etudes bollandienses*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 37, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1963;

103. COLISH, Marcia L., *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition 400–1400*. Yale University Press, New Haven (CT),1997;

104. COMAN, Pr. prof. dr. Ioan G., *Essai sur le* ***De Errore Profanorum Religionum*** *de Firmicus Maternus,* Ed. Cartea românească, București, 1934;

105. COMAN, Pr. prof. dr. Ioan G., *A l'ocasion de la decouverte d'un nouveau papyrus de Callimaque,* Bucares, 1936;

106. COMAN, Pr. prof. dr. Ioan G., *Geniul Sfântului Grigorie de Nazianz,*Ed. Institutului de Bizantinologie, București, 1937;

107. COREDON, Christopher, *A Dictionary of Medieval Terms & Phrases,* reprint edition. D. S. Brewer*,* Woodbridge, 2007;

108. CORRINGTON, Gail, *Anorexia, Asceticism, and Autonomy. Self-Control as Liberation and Transcendence*, în *Journal of Feminist Studies in Religion*, nr.2/2, 1986;

109. COSMAN, Madeleine Pelner, *Medieval Wordbook. More the 4,000 Terms and Expres-sions from Medieval Culture,* Barnes & Noble, New York, 2007;

110. CROOK, John, *The Architectural Setting of the Cult of the Saints in the Early Christian West*, Oxford, 2000;

111. CROOK, John, *The Architectural Setting of the Cult of the Saints in the Early Christian West*, Oxford, 2000;

112. CURTIUS, Ernest Robert, *Literatura Evului mediu latin.Exursuri,* trad. de Adolf ARMBRUSTER, Ed. Paidea, București; poate fi consultată și pe https://sites.google.com, accesat la data de 22 martie 2020.

113. DAVIES, S., *Archive and manuscripts: contents and use: using the sources*, 3rd edition. Department of Information Studies, Aberystwyth University, Aberystwyth, 2008;

114. DAVIS, Stephen J., *Crossed Texts, Crossed Sex: Intertexuality and Gender in Early Christian Legends of Holy Women Disguised as Men*, în *Journal of Early Christian Studies*, 2002;

115. DE ROSSI, Giovanni Battista, Louis DUCHESNE, *Les sources du martyrologe hiéronymiene*, Rome, 1885;

116. DE SMEDT, Charles, *Les fondateurs du bollandisme*, în *Mélanges Godefroid Kurth*, tom 1, Liège-Paris, 1908;

117. DE SMEDT, Charles, *Bollandists*, în *The Catholic Encyclopedia*, volume 2, Encyclopedia Press, New York, 1907;

118. DE SMEDT, Charles, *Introductio generalis ad historiam ecclesiasticam,* Gandavi, 1876;

119. DEHAISNES, Chretien C.A., *Les origins des „Acta Sanctorum" et les protecteurs des bollandistes dans le nord de France*, Ed. Douai, Dechriste, 1869;

120. DEKKERS, Eligius, „*Vitae Sanctorum.*" *Clavis Patrum latinorum*. *Sacris erudiri* , 3 volume, Bruges și Haga, 1951; sunt organizate după criteriul geographic și acoperă aproximativ perioada de la ***Faptele martirilor*** la Beda, fiind bazate în mare parte pe *Bibliotheca Hagio-graphica Latina*;

121. DELEHAYE, Hippolyte, *Cinq lecons sur la method hagiographique*, în *Subsidia hagio-graphica*, nr. 21, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1934;

122. DELEHAYE, Hippolyte, *Les legends hagiographiques*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1906;

123. DELEHAYE, Hippolyte, *Les origines du culte des martyrs*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1912;

124. DELEHAYE, Hippolyte, *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquite*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 17, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1954;

125. DELEHAYE, Hippolyte, *The legends of the saints; an introduction to hagiography,* University of Notre Dame Press, Notre Dame (Ind), 1961;

126. DELEHAYE, Hippolyte, *The Work of the Bollandists through Three Centuries*, *1615-1915*, Princeton, 1922;

127. DELEHAYE, Hippolyte, *L'œuvre des bollandistes à travers trois siècles. 1615-1915*, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1920;

128. DELEHAYE, Hippolyte, *Le Temoignage des martyrologes*, în *Analecta Bollandiana*, xxvi. 7899, 1907;

129. DELEHAYE, Hippolyte, *L'œuvre des bollandistes à travers trois siècles. 1615-1915*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1959.

130. DELPIT, Martial, *Des travaux des bollandistes et de la continuation des **Acta Sanctorum***, în *Bibliothèque de l'École des chartes*, volume 2: 1840-1841, Librairie Droz, Genève;

131. DENEEF, Alain, Xavier ROUSSEAUX, *Quatre siècles de presence jésuite à Bruxelles*, Prosopon Editions, Bruxelles, 2012;

132. DIAZ, Manuel y, *Index Scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum* , 2 volu-me, Salamanca, 1958-59;

133. DICKIE, Matthew W., *Narrative-patterns in Christian hagiography*, în *Greek, Roman and Byzantine Studies*. nr. 40/1, 1999;

134. DOLBEAU, Francois, *Sanctorum societas. Récits latins de sainteté (IIIe-XIIe siècles*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 85, Société des Bollandistes, Bruxelles, 2005;

135. DROGE, Arthur J., și D. TABOR, James, *A Noble Death. Suicide and Martyrdom among Christians and Jews in Antiquity*, Harper San Francisco, San Francisco, 1992;

136. DUBOIS Jacques, *Les martyrologes du moyen âge latin*, în *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 26, Turnhout, 1978;

137. DUBOIS, Jacques & Jean-Loup LEMAITRE, *Sources et méthodes de l'hagiographie medieval*, Paris, 1993;

138. DUBOIS, Jacques, *Édition pratique des martyrologes de Béde, de l'Anonyme lyonnais et de Florus*, Paris, 1976;

139. DUBOIS, Jacques, *Martyrologes. Du martyrologe d'Usuard au martyrologe romaine*, Fleury, 1990;

140. DUȚU, Mircea, *Pilat din Pont, judecătorul lui IIsus,* Ed. Neverland, București, 2017;

141. DUȚU, Mircea, *Procesul lui Pavel, Apostolul neamurilor,* Ed. Neverland, București, 2017;

142. ELIAN, Alexandru, *Byzance et les Roumains a la fuin du Moyen age,* București,

143. ELLIOT, Alison Goddard, *Roads to Paradise: Reading the Lives of the Early Saints*, University Press of New England, Hanover (N.H,), 1987;

144. ELLIOTT, J. K.,*The Apocryphal New Testament a Collection of Apocryphal Christian Literature in an English translation*, Oxford University Press, Oxford, 1993;

145. ELM, Susanna, *Virgins of God. The Making of Asceticism in late Antiquit,* Oxford University Press, Oxford, 1994;

146. EUSEBIUS, Kirsopp Lake, John Ernest Leonard OULTON & Hugh Jackson LAWLOR, *The Ecclesiastical History,* W. Heinemann, London, 51, 1924;

147. FERENȚ, Ioan, *Cumanii și episcopia lor,* cf. http://centrulslavici.uvrg.ro, accesat la data de 10 martie 2020;

148. FLEITH, Barbara, MORENZONI, Franco, *De la sainteté a l'hagiographie: genèse et usage de la Légende dorée*, Genève, 2001;

149. FOLZ, Robert, *Les saintes reines du moyen-âge en Occident. IVe-XVIIIe siècles*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 76, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1992;

150. FOLZ, Robert, *Les saintes Rois du Moyen âge en Occident. Ve-XIIIe siècles*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 68, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1984;

151. FROS, H., *Inédits non recensés dans la BHL*, în *Analecta Bollandiana,* nr. 102, Brus-sels,1984;

152. FROS, Henri, *Liste des translations et inventions de l'époque carolingienne*, în *Analecta Bollandiana*, nr. 104, 1986; este organizată alfabetic după numele sfântului;

153. GACHARD, Louis Prosper, *Mémoire sur les bollandistes et leurs travaux, spécialement depuis la suppression de l'Ordre des Jésuites, en 1773, jusqu'à leur réunion aux Religieux de Tongerloo, en 1789*, D. Duvivier, Gand, 1835;

154. GACHARD, M., *Memoire historique sur les bollandists et leurs travaux, specialement depuis la suppression de l'Ordre des Jesuites, en 1733*, în *Messager des arts et des sciences de la Belgique*, tome III, Gand, 1835;

155. GAIFFIER, Baudoiun de, *Études critiques d'hagiographie et d'iconologie,* în *Subsidia hagiographica*, nr. 43, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1967;

156. GAIFFIER, Baudoiun de, *Études critiques d'hagiographie et d'iconologie,* în *Subsidia hagiographica,* nr. 43, Brussels, 1967;

157. GAIFFIER, Baudouin de, *Lettres des bollandistes a L. A. Muratori*, în *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, nr. 4, 1950;

158. GALATARIOTOU, Catia, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991;

159. GEARY, Patrick, *Handlist of Relic Thefts. Ca. 800-ca. 1100*, în *Furta Sacra. Furturile moaştelor în Evul Mediu Central*, Princeton, 1978; a doua ediție 1990; este organi-zată alfabetic după sfânt).

160. GEHRKE, Pamela, *Saints & Scribes: Medieval Hagiography in Its Manuscript Context*, University of California Publications in Modern Philology, 126, Berkeley, 1993;

161. GICA, Alexandru, *Timpul unei întâlniri: Andrei Scrima şi obârşia celui fără de ovbârşie,* Ed. Cartez=x, 2020.

162. GODDARD Elliott, Alison, *Roads to Paradise: Reading the Lives of the Early Saints*, Hanover (NH), 1987;

163. GODDING, R., *Bibliotheca hagiographica vulgaris. Revues et sociétés d'hagiographie. De l'ancien et du nouveau*, în *Analecta Bollandiana,* nr. 113, Société des Bollan-distes, Bruxelles, 1995;

164. GODDING, Robert, Bernard JOASSART, Xavier LEQUEUX, François DE VRIENDT, *De Rosweyde aux **Acta Sanctorum**. La recherche hagiographique des bollandistes à travers quatre siècles*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 2009;

165. GODDING, Robert, Bernard JOASSART, Xavier LEQUEUX, François DE VRIENDT, Joseph VAN DER STRAETEN, *Bollandistes, saints et légendes. Quatre siècles de recherche hagiographique*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 2007;

166. GORDINI, G. D., *L'opera dei bollandisti e la loro metodologia*, în *Santitatà e agiografia*, nr. 24, Genova, 1991;

167. GORTON, Luke & Kyle SHIMODA, *The Vita of Elesa,* Ohio State University. Columbus, unpublished translation, 2013;

168. GRAFTON, Anthony, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in the Age of Science, 1450-1800*, Harvard University Press, Cambridge, 1991;

169. GREEN, Thomas A., *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*, Santa Barbara, California ABC-CLIO, 1997;

170. GREGORY, Timothy, et. alii, *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-medieval Greece. Studies on Method and Meaning in honor of Timothy E. Gregory*, Ashgate, Aidershot, 2008;

171. GUERIN, Paul, *Les petits bollandistes*, volume 1, Paris, 1876;

172. HALKIN, Francois, *Légendes grecques de martyres romaines*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 55, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1973;

173. HAMILTON, Bernard, *Religion in the Medieval West*, second edition. Arnold, London, 2003;

174. HARARI, Yuval Noah, David VANDERMEULEN, David CASANAVE, *Sapiens. O istorie grafică,* volumul 1: *Naşterea omenirii*, Ed. Polirom, Iaşi, 2020;

175. HARARI, Yuval Noah, *Scurtă istorie a omenirii,* trad. de Adrian Şerban, Ed. Polirîom, Iaşi, 2017;

176. HARARI, Yuval Noah, *Homo dues. Scurtă istorie a viitorului,* trad. de Lucia Popovici, Ed. Polirom, Iaşi, 2018;

177. HEAD, Thomas, *Hagiography and the Cult of Saints. The Diocese of Orleans. 800-1200*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990;

178. HEAD, Thomas, *Medieval Hagiography. An Anthology*, New York, 2000;

179. HEFFERMAN, Thomas J., *Sacred Biography: Saints and Their Biographers in the Middle Ages*, Oxford University Press, New York, 1988;

180. HEFFERNAN, Thomas J., *The Passion of Perpetua and Felicity*, Oxford University Press, New York, 2013;

181. HEINZELMANN, Martin, *Manuscrits hagiographiques et travail des hagiographes*, Sigmaringen, 1992.

182. HEINZELMANN, Martin, *Translations Berichte und andere Quellen des Reliquienkultes*, în *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 33, Turnhout, 1979;

183. HERTLING, Ludwig, *Istoria Bisericii,* trad. de Emil Dumea, Iediția a III-a, aşi, 1998;

184. HICKES, G., *Dissertatio Epistolaris in Linguarum Veterum Septentrionalium Thesaurus Grammatico-criticus et Archeologicus*, Oxford, 1703-1705;

185. HOLMES, George, editor, *The Oxford History of Medieval Europe*. Oxford University Press, Oxford, 1998;

186. HYLAND, William, *The Climacteric of Late Medieval Camaldolese Spirituality : Ambrogio Traversari, John-Jerome of Prague, and the Linea Salutis Heremitarum*, în Daniel Ethan BORNSTEIN și David SPENCER PETERSON (dir.), *Florence and Beyond. Culture, Society and Politics in Renaissance Italy. Essays in Honor of John M. Najemy*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, *Essays and Studies*, nr.15/2008;

187. JACOBI a Voragine, *Legenda aurea, vulgo Historia lombardica dicta*, edited by Theodor Graesse, Leipzig: Arnold, 1850, tradusă cu titlul *The Golden Legend: Readings on the Saints* de către Wlliam Granger Ryan, 2 volume, Princeton University Press, Princeton (N.J.), 1993;

188. JOASSART, Bernard, *Aspects de l'érudition hagiographique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Librairie Droz, Genève, 2011;

189. JOASSART, Bernard, *Bollandists*, în *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine*, Oxford, 2013;

190. JOASSART, Bernard, *Hippolyte Delehaye. Hagiographe critique et modernism*, volumele 1 și 2, Société des Bollandistes, Bruxelles, 2000;

191. KALDELLIS, Anthony, *Women and Eunuchs.*, Class lecture, în *Early Byzantine Empire* from Ohio State University , November 4, Columbus (OH) 2012;

192. KITCHEN, John, *Saints' Lives and the Rhetoric of Gender. Male and Female in Merovingian Hagiography*, Oxford University Press, New York, 1998;

193. KLEINBERG, Aviad M., *Prophets in Their Own Country: Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages*, University of Chicago Press, Chicago, 1992;

194. KNOWLES, Dom David, *The Bollandists*, în *Great Historical Enterprises. Problems in Monastic History*, Nelson, London, 1963;

195. KNOWLES, M.D., *Presidential Address: Great Historical Enterprises I. The Bollandists*, în transactions of the Royal Historical Society, volume 8, Cambridge University Press, Cambridge, 1958;

196. KOCH, John T*., Celtic Culture. A Historical Encyclopedia.* Santa Barbara, California ABC-CLIO, 2006;

197. KRUEGER, Derek, *Hagiography as an Ascetic Practice in the Early Christian East*, în *The Journal of Religion*, nr.79/2, 1999

198. KRUEGER, Derek, *Writing and Holiness. The Practice of Authorship in the Early Christian East*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia (Pa), 2004;

199. LAPIDGE, Michael & Richard SHARP, *A Bibliography of Celtic-Latin Literature. 400-1200*, Dublin, 1965;

200. LAWRENCE, C. H, *Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, 3rd edition, Longman, Harlow, 2003;

201. LECHAT, Robert, *Les **Acta Sanctorum** des bollandistes*, în *Catholic Historical Review*, volume 6, nr. 3, Catholic University of America Press, 1920;

202. LELAND, John, *The Collectanea of British Affairs*, volume 2, f.a. și f.l.

203. LINDBERG, David C., *The Medieval Church Encounters the Classical Tradition: Saint Augustine, Roger Bacon, and the Handmaiden Metaphor*, în David C. LINDBERG Ronald L. (eds.). *When Science & Christianity Meet*., University of Chicago Press, Chicago (IL), 2003;

204. LORENZEN, David, *Who Invented Hinduism?*, Yoda Press, 2016;

205. LOT, Ferdinand, și colab., *Index Scriptorum Operumque Latino-Gallicorum Medii Aevi (500-1000)*, în *Archivum latinitatis medii aevi* , nr. 14/1939; inclusiv suplimentul intitulat *Vitae, Passiones, Miracula, Translationes Sanctorum Galliae (500-1000)*;

206. LOT, Ferdinand, și colab., *Index Scriptorum Operumque Latino-Gallicorum Medii Aevi, saeculum XI (1000-1108)*, în *Archivum latinitatis medii aevi*, nr.16/1941

207. LOT, Ferdinand și colab., *Supplementum: Vitae, Passiones, Miracula, Translationes sanctorum Galliae necnon alia opera hagiographica saeculum XI in Gallia exarata*

(a. 1000-1108), în *Archivum latinitatis medii aevi*, nr.18/1943; indicii sunt organizați alphabetic, după numele autorului; suplimentele aghiografice sunt organizate alfa-betic după numele sfântului;

208. LOUTH, Andrew, *Hagiography*, in *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge, 2004;

209. MANDOUZE, André, André VAUCHEZ, *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, 11 volume Paris, 1986-1990;

210. MATAGNE, H. și V. de BUCK, în Augustin DE BACKER, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jesus*, volumele 1-7, Rome, 1853-1871; 2nd edition, volumule 1-9.

Bruxelles-Roma, 1890-1900;

211. MCCARTNEY, Eugene S., *Puns and Plays on Proper Names*, în *The Classical Journal*, nr.14/6, 1919;

212. *Metodă teologică pragmatic și metodă teologică abstract,* în Sfântul Grigorie PALAMA, *Opere complete,* volumul 2, Ed. Gândul aprins, București, 2013, cf. https://cdnd4.libris.ro, accesat la data de 15 mai 2020;

213. MÎRȘANU; D., *O judecată emisă déjà de bollandistul Daniel van Paperbroech,* cf. https://lirias.kleuven.be, accesat în datra de 2 iunie 2020;

214. MONGE, Rico G, apud Rico G. MONGE, Kerry P. C. SAN CHIRICO and Rachel J. SMITH (ed.). *Hagiography and Religious Truth. Case Studies in the Abrahamic and Dharmic Traditions, ,* Bloomsbury Publishing, 2016;

215. NEGULESCU, P. P., *Filosofia Renașterii,* 3 volume, Ed. Gramar, București, 2001;

216. NEGULESCU, P: P:, *Contribuții la filosofia Renașterii. Itinerar Italian,* Ed. Cartea românească, Buicurești, 2021;

217. NEGULESCU; P: P:, *Filosofia în viața practică,* Ed. EuroPress, București, 2007;

218. ORMROD, Richard K., *Adaptation and Cultural Diffusion*, în *Journal of Geography*, volume 91/1992;

219. OȚETEA, Andrei, *Renașterea și Reforma,* Ed. Științifică, București, 1968;

220. OȚETEA, Andrei, *Scrieri istorice alese,* Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980;

221. OȚETEA, Andrei, *Istoria lumii în date,* Ed. Enciclopedică română, București, 1969;

222. PALMIERI, Aurelio, *The Bollandists*, în *Catholic Historical Review*, nr. 3, 1923;

223. PANAITESCU; P: P: , *Interpretări românești,* Ed. Enciclopedică, București, 1994;

224. PAPAS, Alexandre *Hagiography, Persian and Turkish*, în *Enciclopedia Islamului*, edited by Kate FLEET, Gudrun KRAMER, Denis MATRINGE, John NAWAS & Everett ROWSON, Brill, Leiden,2007-2020;

225. PAPEBROCHIUS, D., *Tractatus de vita, virtutibus și operibus loannis Bollandi*, în *Acta Sanctorum*, tome I. Mars, 1668, pp. I-XLVII, apud M. F. V. GOETHALS, *Lectures relatives a l'histoire des sciences, des arts, des lettres, des moeurs et de la politique en Belgigue*, Bruxelles, 1837;

226. PEETERS, Paul, *L'oeuvre des bollandistes*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 24, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1942;

227. PELLAT, Ch. *Manāḳib*, în *Enciclopedia Islamului* , edited by P. BEARMAN, Th. BIANQUIS, CE BOSWORTH, E. van DOUZEL și W. P. HEINRICHS, edition 2e, 12 volume, Brill, Leiden, 1960-2005;

228. PETIT, Louis, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1926;

229. PHILIPPART, Guy, *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique, latine et vernaculaire, de l'Occident des origines à 1550*, 4 volume, Turnhout, 1994;

230. PHILIPPART, Guy, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques*, în *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 24-25, Turnhout, 1977;

231. PITRA, Cardinal J., *Etudes sur la collection des actes des saints, par les R.R. P.P. Jesuites bollandistes, precedees d'une dissertation sur les anciennes collections hagiographiques*, Paris, 1850, apud J. Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages* , în *Typologie des sources du moyen âge occidental*, Turnhout, 1981;

232. PITRA, R.P. dom, *Études sur la collection des actes des saints par les R.R.P.P. Jésuites bollandistes*, Paris, 1850;

233. POP, Ieromonahul Augustin A., *Ordinul Sf. Vasile și Biserica Română unită,* Tiopografia Diecezană, Cluj, 1938;

234. POULIN, Joseph-Claude, *L'ideal de sainteté dans l'Aquitaine carolingienne d'après les sources hagiographiques.750-950*, Quebec City, 1975;

235. PROCHNIK, GEORGE, *Ștefan Zweig la sfârșitul lumii,* trad. de Al. Macovescu, National Jewish Book Award/Humanitas, București, 2019;

236. PULLAPILLY, Cyriac K., *Caesar Baronius: Counter-Reformation Historian*, University of Notre Dame Press, Notre Dame (IN), 1975;

237. QUENTIN, Henri, *Les martyrologies historiques du moyen âge,* Paris, 1908;

238. RAM, de Pierre Francois Xavier, *Les nouveaux bollandistes. Rapport fait à la Commission royale d'histoire*, Bruxelles, 1860;

239. RAPP, Claudia, *Storytelling as Spiritual Communication in Early Greek Hagiography: The Use of Diegesis*, în *Journal of Early Christian Studies*, nr. 6/3, 1998;

240. RAPP, Claudia, *Hagiography and the Cult of Saints in the Light of Epigraphy and Acclamations,* în *Byzantine Religious Culture*. BRILL Academic*,* 2009;

241. REARDON, Bryan P., *Collected Ancient Greek Novels*, University of California Press, Berkeley, 1989;

242. RÉGINALD, Grégoire, *Manuale di agiologia: Introduzione alla letteratura agiographica*, Biblioteca Multimedia, Fabriano, 1996:

243. RICHARD, J., *Les récits de voyages et de pèlerinages*, în *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 38; Turnhout, 1981;

244. RICHARDS, E. G., *Mapping time. The Calendar and its History*, 5, Oxford University Press, New York, 1999;

245. RICHES, Samantha & Sarah SALIH, *Gender and Holiness. Men, Women and Saints in late Medieval Europe*, Routledge, London, 2002;

246. ROBINS, William, *Romance and Renunciation at the Turn of the Fifth Century*, în *Journal of Early Christian Studies*, nr. 8/4, 2001;

247. *Rugăciunea pentru unitatea creștinilor. 2014 la Schitul „Sfânta Cruce" – Stânceni,* cf. http://www.bru.ro, accesat în data de 20 mai 2020;

248. SALISBURY, Joyce E., *The Blood of Martyrs. Unintended Consequences of Ancient Violence*, Routledge, New York, 2004;

249. SAWILLA, Jan Marco, *Antiquarianismus, Hagiographie und Historie im 17. Jahrhundert. Zum Werk der Bollandisten. Ein wissenschaftshistorischer Versuch*, Max Niemeyer, Tübingen, 2009;

250. SAXIER, Victor, *La ricerca agiografica dai Bollandisti in poi. Breve profilo storico*, în *Augustinianum*, nr. 24, 1984;

251. SAXIER, Victor, *Saint Vincent, diacre et martyr. Culte et legends avant l'an mil*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 83, Société des Bollandistes, Bruxelles, 2002;

252. SCRIMA, Andrei, *Despre Isihasm,* trad. de Maria-Cornelia Ică, Anca Manolescu, Toader Saulea, Sorana Corneanu, Ed. Humanitas, București, 2004;

253. SCRIMA, Andrei, *Teme ecumenice,* trad. de Anca Manolescu, Irina Vainovski-Mihai, Ed. Humanitas, București, 2004;

254. SCRIMA, Andrei, *Duhul Sfânt și unitatea Bisericii. Jurnal de conciliu,* trad. de Măruiuca Alexandrescu, Dan Savinescu, Larisa și Gabriel Cercel și Bogadan Tătaru-Cazaban, Ed. Humanitas, București, 2005;

255. SCRIMA, ANDRE, *La phenomenologie du miracle,* edition du texte, notes et version francaice par Vlad Alexandrescu, în *Res,* nr. 33/2003, Havard University, Cambridge (Mass.);

256. SESSA, Kristina, *Christianity and the Cubiculum. Spiritual Politics and Domestic Space in Late Antique Rome*, în *Journal of Early Christian Studies*, nr.15/2, 2007;

257. SILVESTRI, Artur, *Arghetipul „călugărilor sciți„. Eseu sepre „Bizanțulparalel",* Carpathia Press, București, 2005;

258. SIMION, Michel, *La Liturgie, Theologie en acte. L'octave de Paques selon Andre Scrima,* în *Semaine d'etudes liturguiques Saint-Serge,* Musnster,Aschendorff, 2017;

259. SOCIÉTÉ DES BOLLANDISTES, ***Acta Sanctorum*** *quot toto orbe coluntur*, 68 volume, Bruxelles, 1643-1940;

260. SOT, Michel *Gesta episcoporum. Gesta abbatum*, în *Typologie des sources du moyen âge occidental*, 37; Turnhout, 1981.

261. STENUIT, Bernard, *Les Collèges jésuites de Bruxelles, histoire et pédagogie*, Éditions Lessius, Bruxelles, 2005;

262. STICCA, Sandro, *Saints. Studies in Hagiography*, New York, 1996;

263. SULLIVAN, Donald, *Jean Bolland (1596-1665) and the Early Bollandists*, în *Medieval Scholarship*, Routledge, New York, 2013;

264. ȘTEFAĂNESCU; Ștefan, coord., *Enciclopedia istoriografiei româneșyti,* Ed. Științifică și enciclopedică, *București, 1968;*

265. TALBOT, Alice-Mary Maffry, *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Șives in English Translation*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington (D.C.), 2007;

266. THACKER, Alan & Richard SHARPE, *Local Saints and Local Churches in the Early Medieval West*, Oxford, 2002;

267. THOMAS, John & Angela CONSTANTINIDIES-HERO, eds., *Byzantine Monastery Foundation Documents*. *A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testament*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washinton (D.C.), 2000;

268. THOMSON, John A. F., *The Western Church in the Middle Ages*. Arnold, London, 1998;

269. THURSTON, H. & D. ATTWATER, *Butler's Lives of the Saints*, New York, 1956;

270. TIMOTHY, George, *Teologia reformatorilor,* Ed. Institutului Biblic „Emanuel" - Oradea, 1998;

271. TOFAN; Ioan Alexandru, *Omul lăuntric. Andrei Scrima și fizionomia experienței spiruituale,* Ed. Humanitas, București, 2019;

272. TOUGARD, Albert Eugene Ernst, *De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes: extraits grecs, traduction francaise, notes, avec les fragments laisses inedit par les Bollandistes*, Didot, Paris, 1874;

273. TOWNSEND, David, *Hagiography*, în *Medieval Latin. An Introduction and Biblio-graphical Guide*, edited by F. A. C. MANTELLO și A. G. RIGG, Washington (D.C.), 1996.

274. USUARD, *Le **Martyrologe d'Usuard**. Texte et commentaire par Jacques Dubois*, în *Subsidia hagiographica*, nr. 40, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1965.

275. VAN CAENEGEM, R.C. & F. L. GANSHOF, eds. *Guide to the Sources of Medieval History*, 2nd edition, North Holland, Amsterdam and New York, 1978.

276. VAN OMMESLAEGHE, F., *The Acta Sanctorum and Bollandist Methodology*, în *Byzantine Saint*, University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, London, 1981.

277. VANSINA, Jan, *Oral Tradition as History*, University of Wisconsin Press, Madison (Wis), 1985;.

278. VAUCHEZ, André, *Les procès de canonization*, în *La sainteté en occident aux derniers siècles du moyen âge d'après les procès de canonization et les documents hagiographiques*, Roma, 1981; este organizat cronologic.

279. WAGENER, A.M., *Une leçon d'îhonnêteté scientifique*, extrait de la *Revue génerale*, Société Belge de Librairie, Bruxelles, 1892.

280. WEINSTEIN, Donald & Rudolph M. BELL, *Saints & Society. The two Worlds of Western Christendom. 1000-1700,* Chicago: University of Chicago Press, 1982.

281. WILSON, Stephen, ed. *Saints and Their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, Cambridge University Press, Cambridge,1983.

282. WIMBUSH, Vincent L., & Richard VALANTASIS, *Asceticism,* Oxford University Press, New York, 2002.

283. YORKE, Barbara, *Nunneries and the Anglo-Saxon Royal Houses*, Continuum, 2003.

284. ZARĂ, Pr. Ștefan, *Pilda de jertfă și mărturisire a Sfântului Mare Mucenic Dimitrie, ostașul lui Hristos din cetatea Tesalonicului,* în *Mitropolia Olteniei,* revistă online, din 3 iunie 2021, cf. https://revistaortodoxa.ro, accesată în data de 3 inuie 2021.

285. ZWEIG, Ștefan, *Kaleidoscope*, The Viking, 1934;

286. ZWEIG, Ștefan, *Erasmus,* trasd. de Eugen Relgis, Ed. Polirom, Iași, 2021.

287. ZWEIG, Ștefan, *Lumea de ieri,* trad. De Ion Nastasia, Ed. Univers, București, 1988.

288. ZWEIG, Ștefan, *Montaigne,* Create Independent Publishing Platform, 2018.

289. ZWEIG, Ștefan, *Magellan,* Pushkin Press, 2012.

290. ZWEIG, Ștefan, *Orele astrale ale omenirii. Miniaturi istorice,* trad. de I. M. Ștefan, Ed. Humanitas, București, 2013.